

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՈՊՈՒՏՆ ՈՒ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ա. ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆԻ ՍԿԶԲՈՒՄ 1914Ի ԱՇՆԱՆ (ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ)

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakyan58@gmail.com

1914 Հոկտեմբերի 16ի լոյս 17ի գիշերը սկսում են մարտական գործողութիւնները ռուս-թուրքական ռազմաճակատում: Օսմանեան Կայսրութեան զինուած ուժերի անսպասելի յարձակումը անակնկալի է բերում Կովկասեան բանակի ռուսական հրամանատարութեանը: Հակառակորդն օգտուում է այն հանգամանքից, որ Կովկասից ռուսական հրամանատարութիւնը ռուս-աւստրիական ռազմաճակատ էր տեղափոխել իր ուժերի երկու երրորդը¹: Անկասկած, թուրքական հետախուզութիւնը տեղեակ էր Կովկասից նման մեծաթիւ ուժերի տեղափոխման մասին: Պատերազմի նախօրեակին, ինչպէս ցոյց տուեցին յետագայ իրադարձութիւնները, թուրքերին յաջողուել էր կազմակերպել արդիւնաւէտ սահմանամերձ գործակալական ցանց²:

Դեռեւս 1911 Ապրիլի 22ի զեկուցագրում Թիֆլիսի Նահանգային ժանդարմական Վարչութեան պետ, գնդապետ Ի. Ի. Պաստրիկինը³, յենուելով գործակալական տուեալների վրայ, ղեկավարութեան ուշադրութիւնն էր հրաւիրել Կովկասի նորաբաց, այսպէս կոչուած «Նոր Մեթոդական Ուսումնարաններ»ի գործունէութեան վրայ: Այդ ուսումնական հաստատութիւնները գործում են մահմեդական լուսաւորչական եւ բարեգործական ընկերութիւնների հովանաւորութեան ներքոյ: Ուսումնարաններում, ի տարբերութիւն պետական դըպրոցների, դասաւանդումը տարւում էր թուրքերէն եւ արաբերէն լեզուներով: Դասաւանդող առարկաներից էր նաեւ «Թուրքիայի Պատմութիւն»ը: «Նոր Մեթոդական Ուսումնարաններ»ի նպատակն էր՝ հասնել նրան, որ Կովկասեան մահմեդականներն ունենան ընդհանուր լեզու թուրքերի հետ, իմանան «մեծ եղբոր» բարքերն ու սովորոյթները, «եւ հոգով ու մարմնով դառնան թուրքեր»: Հետաքրքիրն այն է, որ այդ ուսումնական հաստատութիւնները գործում էին առանց որեւէ պետական հսկողութեան⁴:

Բացի «ուղեղների լուսցումից», թուրքական հետախուզութիւնը դիմում էր նաեւ որոշակի այլ միջոցների: 1911ին լայն ծաւալ է ստանում Օսմանեան Կայսրութիւնից Անդրկովկաս գէնքի գաղտնի առաքումը: Ձէնքը հիմնականում գերմանական եւ աւստրիական արտադրութեան էր: Ձէնքն ու զինամթերքը հիմնականում «ներմուծւում» էր Սեւծովեան Սուլթումիի, Փոթիի եւ Բաթումի նաւահանգստներով: Կարելի է ենթադրել, որ նման աշխուժացումը պայմանաւորուած էր 1911ին Թիֆլիսում գերմանական նոր փոխ-հիւպատոսի՝

Վերնէր Ֆոն Շուլենբուրգի⁵ նշանակմամբ: Նա տաղանդաւոր հետախոյզ էր եւ գործում էր ունենալով դիւանագիտական անձեռնմխելիութիւն: 1912ին գրեթէ կրկնապատկուեւ է Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսութեան կազմը, իսկ Թաւրիզում հիմնուեւ է գերմանական արտաքին հետախուզական կենտրոն: Այս երկու հաստատութիւնները սերտօրէն համագործակցում են միմեանց հետ⁶:

Տարածաշրջանում զէնքի նման քանակի յայտնուելը անհանգստացնում է Կովկասեան Ռազմական Օկրուգի Շտաբի պետ, գեներալ Ն. Ն. Եուզենիչին: Նա իր մտահոգութիւնն է յայտնում Կովկասի փոխարքայ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, նշելով, որ զէնքի մեծ մասը մնում է Բաթումի Նահանգի մահմեդականների մօտ, իսկ մնացածն ուղարկւում է Կովկասի այլ շրջաններ:

Ռուսական իշխանութիւնների ձեռնարկած հետախուզական գործողութիւնների շնորհիւ յաջողւում է որոշ չափով սահմանափակել զէնքի անօրինական ներկրումը Անդրկովկաս, յատկապէս Բաթումի Նահանգ եւ Կարսի Մարզ, սակայն չի յաջողւում ամբողջութեամբ արգելել Թուրքիայից ներկրուող զէնքի մուտքը Ռուսական Կայսրութիւն: Դրա վկայութիւնն են հանդիսանում 1914 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում տեղի ռուսահպատակ մահմեդականների՝ աջարների եւ թուրքերի կազմակերպած լայնածաւալ հակակառավարական գործողութիւնները, ընդհուպ մինչեւ ռուսական զօրքերի դէմ մղած մարտերը:

1914 Հոկտեմբերի 16-17ի թուրքական յարձակումից յետոյ ռուսական օտարականութիւնը ձերբակալում է որոշ թուով գերմանական գործակալների: Սակայն, ռուսական իշխանութիւններին չի յաջողւում ամբողջապէս արմատախիլ անել հակառակորդի կազմակերպած գործակալական ցանցը⁷:

Կարելի է ենթադրել, որ նման գործելակերպով Թուրքիան եւ Գերմանիան փորձում էին Կովկասում նախապատրաստել «հինգերորդ շարասիւն»⁸, որն իր համար ցանկալի պահին պէտք է գործէր: Դա յատկապէս ակնառու երեւաց ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին փուլում՝ 1914 Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներին, երբ Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում բնակուող ռուսահպատակ մահմեդականների զգալի մասը միացաւ հակառակորդին եւ մասնակցեց մարտական գործողութիւններին եւ տեղի քրիստոնեաների՝ գլխաւորապէս հայերի կողոպուտին եւ սպանութիւններին:

Իր հերթին, ռուսական հրամանատարութեան հետախուզական ծառայութիւնը, որը բացառապէս յենում էր սահմանային գործակալական ցանցի վրայ, անուշադրութեան է մատնում ռազմավարական հետախուզութիւնը: Այդ իսկ պատճառով ռուսական հրամանատարութիւնը տեղեակ չէր հակառակորդի զօրքի՝ դէպի սահման կուտակման մասին: Նշենք, որ սահմանամերձ գործակալական ցանցը պատերազմի առաջին իսկ օրից կազմալուծուեց եւ ռուսներին բաւականին երկար ժամանակ պահանջուեց վերականգնելու ռազմաճակատային գործակալական ցանցը⁹: Ի տարբերութիւն ռուսների, թուրքական ինչպէս նաեւ գերմանական հետախուզութիւնները, աշխուժ գործունէութիւն էին ծաւալել ոչ միայն ռուսական սահմանամերձ շրջաններում, այլեւ Կովկասի տարբեր գաւառներում:

Ռուս-գերմանական հակասութիւնների յետագայ խորացումն է՝ աւելի է աշխուժացնում գերմանական հետախուզութեան գործունէութիւնը Կովկա-

սում: Գերմանացի հետախույզներն աւելի աշխուժ գործունէութիւն են ծաւալում յատկապէս մահմեդական եւ վրացի բնակչութեան շրջանում: Նրանց աշխատանքները դառնում են աւելի նպատակաւոր եւ գործուն: Գերմանացիներին յաջողւում է ստեղծել գործակալների լաւ զաղտնիացուած ցանց: Հետախուզութեան գործունէութիւնը համակարգում էր Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսարանը: Վերջինս գործում էր էրզրումի (Կարին) հիւպատոսարանում հիմնուած ռեզիդենտուրայի¹¹ հետ համատեղ¹²:

Ռուսական իշխանութիւնները պատերազմի նախօրեակին անուշադրութեան են մատնում Կարսի Մարզում թուրք գործակալների յաճախակի յայտնուելը: Ժիշտ է, էրզրումի ռուսական գլխաւոր հիւպատոսարանը զգուշացրել էր այդ մասին, սակայն ոստիկանութիւնը ինչպէս հարկ է՝ հետաքննութիւն չէր կատարել: Հիւպատոսարանը նոյնիսկ նշել էր նրանց հնարաւոր երթեւեկութեան ուղին¹³: Կարելի է ենթադրել, որ նման գործելակերպը նպատակ ունէր ոչ միայն դրամական միջոցներ հայթայթել, այլեւ պարզել կողմնակիցների կամ համակիրների մօտաւոր թիւը, ինչպէս նաեւ հնարաւորութեան դէպքում ստանալ անհրաժեշտ հետախուզական տեղեկութիւններ: Բացի այդ, արտասահմանից ստացւում են զանազան կառավարական ծառայողների եւ սպաների անուններով նամակներ, ուր ուղղակի առաջարկւում է դրամական պարգեւի դիմաց գրադուել լրտեսական գործունէութեամբ¹⁴:

Գերմանական հետախուզութիւնն աշխատում էր Անդրկովկասի բնակչութեան շրջանում կազմակերպել ոչ միայն հետախուզական ցանց, այլեւ խափանարարական ստորաբաժանումներ, որոնք պատերազմի ժամանակ պէտք է խափանէին ռուսական զօրքերի թիկունքի կանոնաւոր աշխատանքը¹⁵: Գերմանական հետախուզութիւնը գործում էր Անդրկովկասում հաստատուած գերմանական զանազան բնկերութիւնների, ինչպէս օրինակ «Զինգէր»ի, «Դոլլէ Բանկ»ի արտասահմանեան մասնաճիւղերի, միջոցով:

Պատերազմի նախօրեակին հակառակորդին յաջողուել էր կազմակերպել սահմանամերձ գործակալական ցանց եւ զինուած խմբեր: Այդ էր պատճառը, որ թուրքական յարձակումը եւ Բաթումի Նահանգում ու Կարսի Մարզում բռնկուած խռովութիւնները ռուսների համար անսպասելի էին: Յետագայ իրադարձութիւններն յստակ ցոյց են տալիս, որ թուրքական յարձակումը եւ Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի մահմեդականների զգալի մասի զինուած խռովութիւնը գրեթէ միաժամանակ էր: Դա վկայում է համաձայնեցուած գործողութիւնների մասին: Այսինքն՝ կար նախնական պայմանաւորուածութիւն:

Օսմանեան եւ գերմանական արտաքին եւ ներքին գործակալների գործունէութեան շնորհիւ անսպասելի, ծրագրաւորուած եւ յաջող հարուածներից մէկը հասցուեց ռուսական պաշտպանութեան առաւել խոցելի տեղամասին՝ Բաթումի Նահանգին: Սեւծովեան Խոպի մօտ ծովային ռազմանաւերից ափ է հանւում գերմանական բանակի կապիտան (մայոր) Շտանգէի հրամանատարութեան ներքոյ գործող ջոկատը (երկու գունդ): Նրա ենթակայութեան ներքոյ գործում էր ռուսահպատակ մահմեդական վրացիներից կազմուած 300 հոգուց բաղկացած կամաւորական ջոկատը: Նրանց հրամանատարն էր Լէօ Կերեսելի-ձէն¹⁶: Մարտական գործողութիւնների յետագայ ընթացքում թուրքական հրամանատարութիւնը Բաթումի շրջանը օգտագործում էր խափանարարական-հետախուզական խմբեր ափ հանելու համար: Այսպէս, Սարիղամիշեան գործո-

դուլթեան (1914 Դեկտեմբերի 9ից (22ից) 1915 Յունուարի 4ը (17ը) զուգընթաց, հակառակորդը փորձում էր խափանել Կովկասեան բանակի մատակարարումը: Դեկտեմբերի 5ին, ծովով, Ակերմանի մօտ ափ իջեցուեց 24 թուրքերից կազմուած խափանարար հեծելաջոկատը: Նրանց յանձնարարուած էր շարքից հանել Բենդէրի-Ռէնի երկաթգիծը եւ յարձակուել չրջակայ գիւղերի վրայ, նպատակ ունենալով խուճապ առաջացնել: Հեծելաջոկատը, սակայն, կարճ ժամանակ անց յայտնաբերուեց եւ կալանաւորուեց¹⁷: 1916 Մայիսի 31ին գերմանական Ս-38 սուզանաւը, Բաթումից 45 մղոն հիւսիս, ափ է իջեցնում երեք չերքէզի: Նրանց յանձնարարուած էր խափանարարական գործողութիւններ կատարել Վրաստանում՝ խափանելով ռուսական զօրքի կանոնաւոր մատակարարումը¹⁸: Նման գործողութիւններ կատարուում են նաեւ յետագայում, սակայն որեւէ էական յաջողութիւն չեն ունենում:

Գերմանական եւ թուրքական հետախուզութիւնների գործակալները գործում էին այս կամ այն բարեգործական կազմակերպութիւններում¹⁹, ինչպէս օրինակ Բաքուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնում (ԲՄԲԸ): Դա հնարաւորութիւն էր տալիս նրանց պատերազմից տուժած մահմեդական բնակչութեանն «օգնութիւն» ցուցաբերելու անուան տակ լինել ռազմաճակատի տարբեր տեղամասերում, վերականգնել մարտական գործողութիւնների ընթացքում խաթարուած կապը, տալ հրահանգներ եւ հաւաքել հետախուզական բնոյթի տեղեկութիւններ:

Ռուսական հրամանատարութիւնը Օլթիի ուղղութեամբ տեղակայել էր զենքերաւ Ն. Մ. Իստոմինի ջոկատը, որի կազմում էր Հայկական Դ. Կամաւորական Խումբը Քեռու (Արշակ Գաւաֆեան)՝ հրամանատարութեամբ: Այս ջոկատը 1914 Հոկտեմբերի 26ին եւ 27ին փորձում է խորանալ հակառակորդի տարածքում, սակայն ապարդիւն:

Թուրքական լայնածաւալ յարձակումը հարկադրում է զենքերաւ Իստոմինին նահաջել Օլթիից՝ Արդահան: Հարուածը հասցնում են Կոստանդնուպոլսեան Ա. բանակային կորպուսի զօրամասերը²⁰ եւ գերմանական բանակի կապիտան Շտանգէի ջոկատը, որը բաղկացած էր Կոստանդնուպոլսեան Ա. բանակային կորպուսի է. եւ Ը. գնդերից ու երկու մարտկոցից: Վերջինս Սարիղամիշի գործողութեան ընթացքում, ետ մղեց զենքերաւ Գենիկի Կուբանեան Գ. Պլաստունեան Բրիգադին²¹ եւ 1914 Դեկտեմբերի 12ին գրաւեց Արդահանը: Այս ուղղութեամբ ռուսական հրամանատարութիւնը կենտրոնացրեց զենքերաւ Պ. Պ. Կալիտինի Սիբիրեան Կազակային Բրիգադը: Օլթիի ջոկատին աջակցելու նպատակով, առաջացաւ զենքերաւ Վ. Դ. Գաբաւելի (Վասիլի Գաբաշվիլի) Կովկասեան Գ. Հրաձգային Բրիգադը²²: 1914 Դեկտեմբերի 25ի ռուսական ռազմական տեղեկագրում յայտնուում է, որ Խուլա գիւղի չրջակայքում գործում են մօտ 600, իսկ Ներքին Մարադիդ գիւղի մօտ, շուրջ 500 չեթէ²³:

1915 Յունուարի 17ի զեկուցագրում, Կովկասի փոխարքայի քաղաքացիական գծով օգնական Ն. Լ. Պետերսոնը գտնում է, որ պատերազմի առաջին փուլում՝ Դեկտեմբեր եւ Յունուար ամիսներին, հակառակորդի յաջողութիւնները զգալիօրէն պայմանաւորուած էին Կարսի Մարզի եւ Բաթումի Նահանգում ռուսահպատակ մահմեդականների՝ գլխաւորապէս թուրքերի եւ աջարացիների խռովութեամբ: Ըստ հաւաստի տեղեկութիւնների, ռուսահպատակ մահմեդական բնակչութիւնը, մինչեւ մարտական գործողութիւնների սկսելը ռուս-

Թուրքական ռազմաճակատում, աշխուժ յարաբերութիւններ է ունեցել հակա-
ռակորդի հետ: Դա յատկապէս վերաբերում է Ներքին Աջարիայի²⁴ եւ Բաթումի
Մարզի բնակչութեանը: Նրանց աջակցութեամբ Թուրքական ստորաբաժա-
նումներին յաջողւում է անցնել Մուրզուլի լեռնանցքը եւ դրանի Արդուինը,
ապա համանուն օկրուգը: Մահմեդական բնակչութիւնը հակառակորդին ապա-
հովել է օթեւանով, պարէնով եւ կամաւորագրուել Թուրքական զօրքերին:

Պետերսոնը գտնում է, որ դաւաճանների նկատմամբ պէտք է կիրառուեն
ամենախիստ պատիժները, քանի որ խռովարարների գործողութիւնները կա-
րող են օրինակ հանդիսանալ Անդրկովկասի մահմեդականներով բնակեցուած
գաւառների բնակիչների համար: Նա, սակայն, աւելացնում է, որ Անդրկովկա-
սի մահմեդականներն իրենց գործողութիւններով որեւէ փառաւոր քայլեր
չեն կատարել: Բացի այդ, նրանք այնքան էլ հակուած չեն միանալու «սրբազան
պատերազմ»ի կոչին: Սակայն, դա չի նշանակում, որ նրանք ամբողջապէս օրի-
նապահ կը լինեն ողջ պատերազմի ընթացքում: Թուրքական զէնքի յաղթանակի
դէպքում մահմեդական որոշ ցեղեր անպայման կը միանան հակառակորդին:
Ուստի, Պետերսոնը գտնում է, որ հակառակորդին աջակցող անձինք
անպայման պէտք է պատժուեն, որպէսզի դա սթափեցնող ազդեցութիւն ունե-
նայ Թուրքերի հետ համագործակցելու ցանկութիւն ունեցող ռուսահպատակ
մահմեդականների վրայ²⁵:

Պետերսոնի նման վերաբերմունքը հասկանալի է: Այդպիսով, փոխարքա-
յութիւնը ցանկանում է իր սկզբնական անյաջողութիւնները բարդել ռուսա-
հպատակ խռովարար մահմեդականների վրայ: Զեկուցագրից հետեւում է, որ
կովկասեան բանակի ռազմաճակատի աջ թեւում անյաջողութիւնների հիմնա-
կան պատճառը՝ մահմեդական բնակչութեան բարձացրած ապստամբութիւնն
էր: Ինքնին հասկանալի է, որ Թուրքական առաջխաղացմանը մեծապէս նպաս-
տել է աջար եւ Թուրք բնակչութեան մի մասի բարձրացրած խռովութիւնը, սա-
կայն դա չէր կարող լինել այն հիմնական պատճառը, որի հետեւանքով ռուս-
ները հակառակորդին թողեցին Բաթումի Մարզի մեծ մասը: Պետերսոնը հիմ-
նական մեղքը բարդելով ռուսահպատակ մահմեդական բնակչութեան՝ Թուր-
քերի եւ աջարների վրայ, փորձում է քողարկել պատերազմի նախօրեակին եւ
սկզբնական փուլում թոյլ տուած սխալները:

Զեկուցագրում չի նշւում, թէ որքան էր հակառակորդի կողմն անցած
ռուսահպատակ մահմեդականների թիւը եւ արդեօ՞ք ապացուցուած էր նրանց
մասնակցութիւնը խռովութեանը: Հնարաւոր է, որ նրանց թւում եղել են նաեւ
այնպիսիք, որոնք որեւէ մասնակցութիւն չեն ունեցել խռովութիւններին: Հա-
ւանաբար, այդ կարգի բնակչութիւնը զգուշանալով ռուսական իշխանութիւն-
ների հնարաւոր պատժիչ գործողութիւններից՝ որոշել էր հեռանալ Թուրքա-
կան բանակի հետ: Կարելի է նաեւ ենթադրել, որ Թուրքերը նահանջելիս հար-
կադրել են նրանց իրենց հետ հեռանալ: Իհարկէ, սա վերաբերւում է նրանց,
ովքեր մասնակցել էին հայերի դէմ ծաւալուած խժդժութիւններին:

Պետերսոնը միաժամանակ յայտնում է, որ խռովութեանը մասնակցած ան-
ձանց վերաբերեալ կան տուեալներ, որոնք, սակայն բաւարար չեն նրանց քն-
օրէն հետապնդելու եւ դատարան յանձնելու համար: Կովկասեան բանակի
գլխաւոր հրամանատար, գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով նման
անձինք պէտք է արտաքսուեն Խարկովի, Կուրսկի, Ռիազանի, Օրիոլի եւ Նիժնի

Նովգորոդի նահանգները: Պետերսոնը նշում է, որ այդ որոշման մասին ստացուել է Ներքին Գործերի Նախարարութեան նախնական համաձայնութիւնը²⁶:

Ելնելով վերը նշուածից, Պետերսոնը առաջարկում է.-

1. Բաթումի Նահանգը եւ Կարսի Մարզը վերադասակարգել ռուսներով:
2. Բռնագրաւել թուրքերի հետ համագործակցած մահմեդականների շարժական եւ անշարժ գույքը:
3. Նրանց գրկել ռուսական հպատակութիւնից: Դա կը նշանակի, որ նրանք վերականգնում են նախկին օսմանեան հպատակութիւնը, որ նրանք ունէին մինչեւ նշուած շրջանների Ռուսաստանին միանալը:
4. Պատերազմի աւարտից յետոյ նրանց եւ այլ օտարերկրացիներին արտաքսել Օսմանեան Կայսրութիւն:

Առաջադրուած առաջարկները ներկայացուելու են Ռուսաստանի նախարարների խորհրդին²⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, Պետերսոնը, փոխարքայի իմացութեամբ, առաջարկում է բաւականին խիստ քայլեր: Միայն մի բանն է անհասկանալի՝ ու՞մ նկատի ունէր նա, «այլ օտարերկրացիներին» անուան տակ: Բանն այն է, որ նշուած վայրերում բնակւում էին նաեւ թուրքահպատակ հայեր, որոնք դեռ չէին հասցրել ստանալ ռուսական քաղաքացիութիւն:

1915 Փետրուարի 6ի նամակում Հոդաշինութեան եւ Հողագործութեան Նախարարութեան գլխաւոր կառավարիչն իր համաձայնութիւնն է տալիս վերը նշուած միջոցառմանը, աւելացնելով, որ Փետրուարի 2ին նման որոշում է ընդունուել ռուսահպատակ գերմանական եւ աւստրո-հունգարական ծագում ունեցող քաղաքացիների նկատմամբ «ժամանակաւորապէս կասեցնելով հողի տիրապետումը... նոյնիսկ այն վայրերում, որոնք անմիջականօրէն չեն գտնուում մարտական գործողութիւնների մէջ»²⁸: Համանման կարծիք է յայտնում 1915 Փետրուարի 12ի նամակում Զինուորական Նախարար Վ. Ա. Սուխոմլինովը²⁹:

Փետրուարի 14ին Ռուսաստանի Արդարադատութեան նախարար Ի. Գ. Շչեգլովիտովը իր առարկութիւնն է յայտնում Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի առաջարկութիւններին: Նա նշում է, որ ամենայն մանրամասնութեամբ ուսումնասիրել է առաջադրուած հիմնախնդիրները: Նախարարը գտնում է, որ թուրքական բանակի հետ համագործակցած Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի ռուսահպատակ մահմեդականներին գրկել ռուսական հպատակութիւնից՝ հակասում է կայսրութեան օրէնքներին: Նոյնը վերաբերում է նրանց սեփականութեան բռնագրաւմանը: Շչեգլովիտովը տեղեկացնում է, որ նման որոշում կարելի է ընդունել միայն դատական կարգով: Իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ սահմանամերձ շրջանների ռուս բնակիչներով զաղութացման, ապա դա հնարաւոր է միայն պատերազմի աւարտից յետոյ: Նա գտնում է, որ նշուածն արդէն կատարւում է Կովկասեան իշխանութեան կողմից, որը սկսել է հակառակորդի հետ համագործակցած բնակչութեան արտաքսումը Ռուսաստանի ներքին գաւառները³⁰:

Փետրուարի 25ին Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի նախարար Ա. Դ. Սազոնովը ներկայացնում է իր կարծիքը: Նա նշում է, որ խռովարարներին քաղաքացիութիւնից գրկելով, կառավարութիւնը չի վերականգնի նրանց նախկին թուրքական քաղաքացիութիւնը: Այդպիսիները դառնում են քաղաքացիութիւն

չունեցող անձինք, Սազոնովը յայտնում է, որ Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը նպատակաշարժար է գտնում վերջնական որոշում չընդունել մինչեւ պատերազմի ավարտը: Նա խորհուրդ է տալիս պատերազմի ավարտից յետոյ Հաշտութեան պայմանագրում աւելացնել յօդուած, ըստ որի Թուրքիան պարտաւորուած է ընդունել վերը նշուած քաղաքացիներին³¹:

Ինչպէս նշում է ռուսաստանցի պատմաբան Դաւիթ Մարտիրոսեանը³², ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից դուրս են մնացել 1914ի վերջին եւ 1915ի սկզբին Բաթումի Նահանգում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները: Պատմաբանի համոզմամբ, վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում, բացի որոշ առանձին, մասնակի տեղեկութիւններից, որոնք կարելի է գտնել ռազմական պատմաբաններ, զենեայներ Ե. Վ. Մասլովսկու եւ Ն. Գ. Կորսունի աշխատութիւններում, հիմնականում այս ուղղութեամբ չեն կատարուել որեւէ հետազոտութիւններ³³: Մարտիրոսեանի համար տարօրինակ է թւում, որ երկու հեղինակներն էլ իրենց աշխատութիւններում յիշատակում են «աջարական ապստամբութեան» մասին, սակայն այդ ուղղութեամբ որեւէ ուսումնասիրութիւն չեն կատարում՝ պարզաբանելու այդ ապստամբութեան պատճառները եւ հետեւանքները տեղական քրիստոնեայ ժողովուրդների, գլխաւորապէս հայերի համար:

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, Բաթումի Նահանգում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ուղղակիօրէն առնչուած են Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին իրականացուած Հայոց Յեղասպանութեան հետ: Խռովարարները հայերի նկատմամբ իրականացրել են աննկարագրելի դաժանութիւններ, որոնք ուղեկցուել են բնակչութեան թալանով, կողոպուտով, սպանութիւններով, բռնի մահմեղականացմամբ եւ առեւանգմամբ:

Այդ ամէնի արդիւնքը հանդիսացաւ Բաթումի խռովարար բնակչութեան թուրքերի եւ աջարների ապստամբութիւնը, որից մեծապէս տուժեց հայ բնակչութիւնը: Բռնարարքներում անմիջական մասնակցութիւն են ունեցել «Եատուկ կազմակերպութեան» (Teskilat-ı Mahsusa) անդամները³⁴:

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, կարելի է հաստատուած համարել թուրքական այս կիսառազմականացուած ստորաբաժանումների մասնակցութիւնը ցեղային մաքրմանը:

Ռուսական նախաշնչափոխական հանրագիտարաններում կցկտուր տեղեկութիւններ են հանդիպում Աջարիայի եւ աջարացիների մասին: Այնտեղ յիշատակում է, որ Աջարիան գտնուում է Ճորոխ գետի աջ վտակ Աջարիս-Մղալի գետի երկայնքին: Աջարները կովկասեան ժողովուրդ են եւ պատկանում են քարթուեկական (վրացական) լեզուաընտանիքին: Նրանց ընդհանուր թիւը մօտ վաթսուէ հազար է, բնակւում են Բաթումի Նահանգում եւ Արդուինի Օկրուգում: Փաստօրէն աջարների աշխարհագրական տարածքը, ուր բնակւում էին նրանք՝ Բաթումի Նահանգի Բաթումի Օկրուգն (գաւառ) էր:

1878ի Բեռլինի վեհաժողովում ընդունուած Հաշտութեան պայմանագրի համաձայն, Օգոստոսի 28ին (Սեպտեմբերի 10ին) ռուսական զօրքերը գրաւում են Տրապիզոնի Վիլայէթի (Նահանգի) մէջ մտնող Բաթում քաղաքը, համանուն նաւահանգիստը եւ Լազիստան Սանջակի (գաւառի) տարածքը: Նորանուան տարածքներից կազմաւորուում է Բաթումի Նահանգը, որը բաղկացած էր երեք օկրուգներից³⁵՝ Բաթումի, Աջարիայի եւ Արդուինի:

1879 Յունուարի 27ի (Փետրուարի 8ին) Կ.Պոլսում կնքուած Հաշտութեան Համաձայնագրով՝ Բաթումի եւ Կարսի շրջանների բնակչութեանն իրաւունք է տրուում երեք տարուայ ընթացքում (ժամկէտը երկարացուած է մինչեւ 1884 Յունուարի 1ը) ընտրել օսմանեան հպատակութիւն եւ տեղափոխուել Թուրքիա: Նշուած ժամանակահատուածում Բաթումի Նահանգից հեռանում են մօտ 38,000 հոգի: Վերջիններիս վերաբնակեցման գործում զգալի դեր է խաղում մահմեդական հոգեւորականութիւնը:

1884ին Բաթումի մարզում բնակւում էր 105,500 բնակիչ, որից 47,500ը մահմեդական (45,000ը աջարներ եւ մօտ 2,000ը լազեր), մօտ 34,000ը էթնիկ թուրքեր (տաճիկներ), մօտ 9,500ը՝ հայեր (առաքելական եւ կաթոլիկ), մօտ 6,000ը՝ ռուսներ, 4,000ից պակաս՝ յոյներ եւ այլ ազգութիւններ:

Բնակչութիւնը տեղաբաշխուած էր հետեւեալ կերպով.

1. Վրացի-մահմեդականներ (աջարներ եւ լազեր) գրադեցնում էին ողջ Բաթումի Օկրուգը եւ Արդուինի Օկրուգի բարձրագիւր լեռնային կիրճերը:
2. Արդուինի Օկրուգի մնացած մասը՝ Շաւշէթը, Արդանուչի տեղամասը եւ Արդուինի մնացած մասը բնակեցուած էր թուրքերով: Բացի այդ, թուրքերը բնակւում էին սեւծովեան Կինտրիշի տեղամասի որոշ գիւղերում եւ այլ տարածքներում:
3. Հայ բնակչութեան որոշ մասը բնակւում էր մարզի հարաւային մասում՝ Շաւշէթի, Յիսիկուր եւ Օքրորակերտ գիւղերում եւ Սամջեյիա եւ Մամանեյիսա գիւղերի երկու աւաններում, Արդանուչի տեղամասում՝ Արդուին աւանում³⁶, Տանձուտ եւ Էնի-Ռաբատ գիւղերում: Իսկ Կինտրիշի տեղամասում նրանք բնակւում էին մի քանի գիւղերում, որտեղ գրադւում էին առեւտրով:

Բացի այդ, հայերը կազմում էին Արդուին քաղաքի բնակչութեան 4/5ը եւ Բաթում քաղաքի 1/10ը: Բաթումի Նահանգը գլխաւորում էր զինուորական նահանգապետը: Վարչական կենտրոնը Բաթում (Բաթումի) քաղաքն էր:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբում Բաթումի Մարզի բնակչութեան էթնիկական կազմը հետեւեալն էր.

1. Բաթումի Նահանգում գերակշռել են վրացիները, որոնք կազմել են բնակչութեան 63,9%-ը: Մնացած բնակչութիւնը, գլխաւորապէս ռուսներ՝ 10,1%, հայեր՝ 8,1%, յոյներ՝ 5,3% եւ թուրքեր՝ 3,6% են:
2. Արդուինի Օկրուգում գերակշռել են թուրքերը՝ 73, 9%, հայերը՝ 14%, վրացիները՝ 9,8%, ռուսները՝ 2%: Օկրուգի բնակչութեան ողջ թիւը կազմել է 62,800 հոգի³⁷:

Կովկասեան Հրամանատարութիւնը Բաթումի Օկրուգը համարում էր երկրորդական եւ պատերազմի դէպքում նախատեսում էր այնտեղ ձեւաւորել միայն մէկ ջոկատ՝ Ճորոխեան: Վերջինիս Հրամանատարի Հիմնական առաջադրանքը լինելու էր՝ հակազդել տեղական բնակչութեան հնարաւոր ապստամբութեանը եւ աջակցել Միխայիլովեան (Բաթումի) կայազօրին: Անհրաժեշտութեան դէպքում Ճորոխի ջոկատը ուժեղացուելու էր Կարսի ուղղութեամբ գործող զօրքերով:

1914 Յուլիսի 31ին (Օգոստոսի 13) Բաթումի Նահանգի զինուորական նահանգապետ, գեներալ-մայոր Բ. Ս. Ռոմանկո-Ռոմանովսկին Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովին ուղղուած գեկուցագրում հաւատացնում է, որ տեղի մահմեդական բնակչութիւնը հաւատարիմ է իշխանութիւններին: Նա, սակայն,

շտապում է աւերացնել, որ դա հիմք չի կարող հանդիսանալ, որ նման դրութիւնը կը պահպանուի: Գեներալը գտնում է, որ պատերազմական գործողութիւնների եւ Ճորոխի ջոկատի հնարաւոր նահանջի դէպքում պէտք է կազմակերպել քրիստոնեայ բնակչութեան, որի մեծ մասը հայեր են, տարահանումը Բաթում, քանի որ նահանգում հնարաւոր է սկսեն մահմեդականների կողմից կազմակերպած անկարգութիւններ:

Օգոստոսի 19ի N 1291 հեռագրում գեներալ Ռոմանկո-Ռոմանկովսկին վկայակոչելով հայ քահանաներ Սաֆարեանցի եւ Կոստանեանցի հեռագրերը, հաղորդում է Օլթի աւանում ծագած խուճապի մասին: Դրանց պատճառը այս կամ այն տեղ տարածուող խուճապային լուրերն են: Նահանգապետը գտնում է, որ խուճապը հիմք ունի, քանի որ Օլթիում կայ ընդամէնը գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի Կովկասեան Ա. Կազակային դիւիզիայի երկու հարիւրեակ եւ սահմանապահներ³⁸: Նա վերլուծելով ստեղծուած իրադրութեան եւ ճանապարհների վիճակը, ռուսական զօրքի տեղակայման վայրերը, եզրակացնում է, որ Օլթին կարող է օգնութիւն ստանալ միայն Կարսից: Ուստի առաջարկում է պահեստազօրում ունենալ երկու գումարտակ, որն ի զօրու կը լինի հակահարուածել հակառակորդի ոչ-մեծաթիւ ջոկատին: Բացի այդ, նման ուժի ներկայութիւնը կը հանգստացնի քրիստոնեայ բնակչութեանը եւ զսպող դեր կ'ունենայ մահմեդականների համար: Գեներալն առաջարկում է Օլթիի պաշտպանութեան համար ձեւաւորել առանձին ջոկատ, որը բաղկացած կը լինի մէկ գնդից եւ կազակային հեծեալ մարտկոցից³⁹: 1914 Դեկտեմբերի 9ին Օսմանեան զօրքի կողմից Օլթիի գրաւումից յետոյ, թուրքերն առաջին հերթին ազատում են տեղական բանտում գտնուող բանտարկեալներին⁴⁰, թուով 22, բոլորն էլ մահմեդականներ, այդ թուում նաեւ թուրքահայատակներ⁴¹: Կարելի է ենթադրել, որ ի հաշիւ բանտարկեալների՝ լրացուել են թուրքական չեթէների ջոկատները: զօրաւոր թէ թուրքերը ձեռքից բաց թողնէին նման «արժէքաւոր» համալրումը⁴²:

Ճորոխի ջոկատի հիմքը՝ Կուբանեան Պլաստունեան Ա. Գումարտակն էր, որի մշտական տեղակայման վայրը խաղաղ ժամանակ Արդուին քաղաքն էր: Արդուինի բնակչութեան 80%-ը (6442 հոգի) հայեր էին: Այդ ի նկատի ունէր գեներալ Ռոմանկո-Ռոմանկովսկին, երբ առաջարկում էր հայ բնակչութեան պաշտպանութեան համար օգտագործել Կուբանեան Պլաստունեան Ա. Գումարտակի ուժերը:

Մարտական գործողութիւնների սկզբում փոքրաքանակ Կուբանեան Ա. Պլաստունեան Գումարտակը՝ գնդապետ Գ. Ն. Ռոստորգուելի հրամանատարութեամբ չկարողանալով դիմագրաւել գերազանց թուով թուրքական զօրքերին եւ տեղական մահմեդական բնակչութեան յարձակմանը, չկարողացաւ կազմակերպել պաշտպանութիւն եւ 1914 Նոյեմբերի 5ին (18ին) թողեց Արդուին քաղաքը եւ նահանջեց Բաթումի ուղղութեամբ⁴³:

Կովկասեան բանակի դաշտային շտաբի հետախուզական գեկուցման մէջ յայտնւում է, որ Բաթումի Նահանգի մի մասը գրաւելուց յետոյ, թուրքերն անմիջապէս գինում են տեղի մահմեդական բնակչութեանը: Այսպէս, Ներքին Աջարիայի բնակիչները ստանալով զէնք, անմիջապէս համալրում են հակառակորդի զօրքի շարքերը: Այդ գործողութիւնների շնորհիւ, թուրքական հրամանատարութիւնը կարողանում է արագօրէն համալրել իր ոչ-մեծաթիւ զօրքի

Թուրքաճանկը: Եղել են դէպքեր, երբ հակառակորդը սպառնալիքներով հարկադրել է ռուսահայատակ մահմեդականներին մտնել չեթէական⁴⁴ ջոկատների մէջ, իսկ չկամեցողների նկատմամբ կիրառել է բռնութիւններ⁴⁵:

Կովկասեան բանակի ռուսական հակահետախուզական բաժանմունքի գեկուցագրում նշում է, որ Թուրքական զօրքի առաջապահը հանդիսանում են չեթէներից կազմուած գինուած ջոկատները, որոնք կազմուած են բացառապէս «բանտերից ազատ արձակուած քրեական յանցագործներից», որոնք կոտորում էին գրաւուած տարածքների ոչ-մահմեդական բնակչութեանը⁴⁶:

Դեկտեմբերի 15ի (28ի) գեկուցագրում Միխայլովեան ամրոցի (ամրոցային չրջանի) ժանդարմական ստորաբաժանման պետ, գնդապետ Ն. Մարտինովը գրում է. «Բնակիչները տեղեկանալով զօրքի հապշտապ նահանջի մասին, իրենց հերթին բողոնում են քաղաքը գիշերուայ ժամը 3ին ... փախան Բաքում, վախենալով կոտորածից: Փախստականները շարժում էին հետիոտն, սայլերով, ֆուրգոններով: ... Շատ կանայք ընկնում էին: Յղիները ծննդաբերում էին խճուղիում՝ յորդառատ անձրեւի տակ եւ տեղնուտեղը նահանում էին»⁴⁷:

Փաստօրէն 1914ի Նոյեմբերի կէսին խուժարարների եւ նրանց աջակցող Թուրք սահմանապահների ու ժանդարմների ձեռքն անցաւ ողջ Բաթումի Նահանգը, բացառութեամբ Միխայլովեան ամրոցի (ամրոցային չրջանի) եւ Բաթումի Օկրուգի վերին Աջարիայի տեղամասի⁴⁸: Թուրքերը գերում են նաեւ Արդուինի Օկրուգի պետը⁴⁹:

Բաթումի Նահանգի ռուսահայատակ մահմեդական բնակչութեան գինուած խռովութիւնն անակնկալ անախորժութիւն է մատուցում ռուսական իշխանութիւններին: Առաջին հերթին այդ անակնկալ ելոյթը ցոյց տուեց, թէ որքան վատ են գործել նահանգի հակահետախուզութիւնը եւ ոստիկանութիւնը: Անյաջողութեան պատճառներից էր ռուսական հետախուզութեան անբաւարար աշխատանքը: Այդ ամէնին դումարուում է Ճորոխի ջոկատի հրամանատար, գնդապետ Ռոստորգուեւի անգործօն մարտավարութիւնը: Նա ոչ մի փորձ չի կատարում իր թէկուզ փոքրաքանակ, սակայն կանոնաւոր ուժերով, աշխուժ գործողութիւններ մղել: Դրա հետեւանքով Արդուինի Օկրուգի համայնուն հայ բնակչութեան մեծ մասին կը յաջողուէր փրկուել:

Թուրքաջարական բռնութիւնների մասին իմացուեց 1915-1916ի ռազմադաշտային դատարանների կողմից կայացած քննութիւններից յետոյ: Վկաներից մէկը՝ Արդանուշի Օկրուգի Արդանուշի տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ Օսման Ահմէդ Օղլին (30 տարեկան, Թուրք, ռուսահայատակ), դատարանին տուեց հետեւեալ վկայութիւնը.

«Երբ 1914ի Նոյեմբեր ամսին բուրքական չեթէները եկան Արդանուշի տեղամասի Տանձոտ գիւղը, նրանց միացան միւս համագիւղացիների հետ՝ տեղական գիւղապետի որդին՝ Օսման Ահմէդ Օղլին, որը գինուորագրուեց չեթէ, նրանցից ստացաւ հրացան եւ նրանով գինուեց: Վկայ Մարիամ Սալոյեանի խօսքերով՝ նշուած Օսմանը եղել է տեղական չեթէների պարագլուխը եւ այդ գիւղում տեղի ունեցած հայ բնակչութեան կողոպուտի եւ սպանութիւնների գործուն մասնակիցներից մէկը, որտեղ այն ժամանակ չեթէների կողմից սպանուեց, վկայ Մուլէյման Ռաշիդ Օղլու ցուցմունքով՝ 150 հոգի: Այդ գիւղի հայերի սպանութիւնը եւ ջարդը տեղի է ունեցել 1914 Նոյեմբերի 15ի գիշերը: Երեկոյեան բոլոր տղամարդկանց խմբերով հաւա-

քում են իբր հաշուառման համար՝ յետոյ, գիշերը նրանք բոլորը սպանում են...»⁵⁰:

Սուէյման Ռաշիդ Օղլու (60 տարեկան, Արդանուշի Օկրուզի Արդանուշ տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) Հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.

«Չեթնիկների կողմից Արդանուշի գրաւելուց յետոյ, մեր գիւղի [բնակիչներ] Մոլլա Ահմէդ Օղլին, Մուխթար Մեհմէդ Օղլին եւ Տանձոտի գիւղական օկրուզի գիւղապետ Օսման-Աղա Օղլին շտապեցին Արդանուշ, զինուեցին հրացաններով եւ միացան չեթներին... Բացի այդ, չեթներին միացան Մուխթարի որդիները՝ Օսման Ահմէդ Օղլին եւ Պէյլիլ Ահմէդ Օղլին, ինչպէս նաեւ հեծելապահակ Մուհոմէդ (Մուհամէդ - Ռ.Ս.) Հուսէյին Օղլին ... Նրանք բոլորը գնացին Թուրքիա: Այդ նոյն գիշերը, երբ տեղի ունեցաւ Արդանուշում սպանողը, սկսեց կոտորածը եւ մեր մօտ: Սպանուեց մօտ 150 մարդ: Կոտորածի գիշերը չորս հայերի, որոնցից ես գիտեմ՝ Սարգիս Քիրդ Օղլուն եւ Յակոբ Կրիկորովին (Գրիգորեանին - Ռ.Ս.), յաջողում է քաքնուել, սակայն երկու օր անց Օսման Ահմէդ Օղլին գտաւ նրանց եւ անձամբ սպանեց...»⁵¹:

Վէյսէլ Մահմուդ Օղլիի (Արդանուշի Օկրուզի Արդանուշ տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) Հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.

«Չեթների Արդանուշ մտնելուց յետոյ նրանց միացան իման Մոլլա Ահմէդ Աֆիւր Օղլին, Մուխթար Ահմէդ Մեհմէդ Օղլին եւ Տանձոտի գիւղական օկրուզի գիւղապետ Օսման Էգիւր Աղա Օղլին: Նրանք առաջինները գնացին Արդանուշ եւ յաջորդ օրը վերադարձան այնտեղից՝ զինուած հրացաններով, որոնք ստացել էին թուրք չեթներից: Տանձոտ նրանց վերադառնալու յաջորդ օրը, եկաւ չեթների առաջին խումբը, որոնց թիւը մօտ 20 հոգի էր: Յետոյ սկսեցին նորանոր խմբեր, ի միջի այլոց մէկը (խումբը - Ռ.Ս) գնում էր՝ միւսները գալիս էին: Ընդհանուր առմամբ հաւաքում են աւելի քան 100 հոգի: Իման Մուխթերը (Մուխթարը - Ռ.Ս.) եւ գիւղապետ Օսման Աղան սկսեցին համոզել երիտասարդներին անդամագրուել չեթներին: Շատերը լսեցին նրանց եւ չեթներից ստանալով զէնք՝ լքեցին մեզ...»⁵²:

Պետրոս Թումանով Վարդանեանի (40 տարեկան, Արդուինի Օկրուզի Արդանուշի տեղամասի Տանձոտ գիւղի բնակիչ) Հարցաքննութեան արձանագրութիւնից.

«Երբ չեթները մտան Արդանուշ, Տանձոտի գիւղական օկրուզի գիւղապետ Օսման Աղան մեր գիւղի իման Մոլլա Ահմէդի եւ Մուխթար Ահմէդ Մեհմէդ Օղլիի հետ գնացին նրանց մօտ, անդամագրուեցին չեթներ եւ ստացան նրանցից զէնք: Ապա, նրանց յորդորանքների ազդեցութեամբ, գրեթէ բոլոր երիտասարդ տանձոտցիները գնացին Արդանուշ՝ անդամագրուեցին չեթ, սակայն նրանցից թուրք չեթները ընտրեցին միայն 40-50 հոգու, ընդունեցին եւ զինեցին նրանց՝ մնացածին խոտանեցին որպէս ծառայութեան համար անպիտանի...: Բոլոր այդ անձինք ինչ որ տեղ գնացին չեթների հետ եւ որոշ ժամանակ անց գիւղ վերադարձան...: Լուրերի համաձայն, նրանցից շատերն Արդահանից այն կողմ են գնացել...»⁵³:

Ինչպէս նշում է Մարտիրոսեանը, ներկայացուած է փաստաթղթերի միայն փոքր մասը, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս բացայայտել եւ ճշտել մանրութիւնները հետազոտուող ողբերգական իրադարձութիւնների: Նոյնիսկ փոքրա-

283-2013

թիւ փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը բերում է հետեւեալ եզրակացութեան:-

1. Բոլոր վկաների ցուցմունքներում յիշատակում են թուրքական չեթէները, որոնք հսկողութիւն սահմանելով Բաթումի Մարզի մի մասի վրայ, սկսել են տեղի մահմեդական բնակչութիւնից կազմաւորել օթանդակ ջոկատներ:
2. Այդ ջոկատների կազմաւորման գործում գործօն դեր են խաղացել տեղական մահմեդական հոգեւորականութիւնը եւ ընտրովի գիւղական ղեկավարութիւնը: Նրանք հաւաքագրել են մահմեդական երիտասարդութեանը եւ սպառազինել թուրք չեթիկներից ստացուած զէնքով:
3. Տանձոտ գիւղի հայ բնակչութեան զանգուածային սպանութիւնները եւ համանման յանցագործութիւնները Արդանուշ աւանում կատարուել են այն բանից յետոյ, երբ թուրքական չեթէները բռնազաւթում են այդ տարածքը: Աւելին, Սուլէյման Ռաշիդ Օղլու ցուցմունքներում ասուած է, որ «Այդ նոյն զիշերը, երբ տեղի ունեցաւ կոտորածը Արդանուշում, սկսուեց կոտորածը եւ մեր մօտ...»⁵⁴: Նշուած փաստերը վկայում են, որ սպանութիւնները ունեցել են ոչ թէ տարերային, այլ համակարգուած բնոյթ: Դրանք եղել են կանխաւ ծրագրուած:

Ըստ Մարտիրոսեանի, ինչպէս երեւում է յետպատերազմեան տարիներին թուրքական Գլխաւոր Շտաբի կողմից հրատարակուած «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի թուրքական Կովկասեան Ռազմաճակատում Գ. Բանակի Գործողութիւնները» գրքից, միակ կիսագինուորական կազմաւորումը, որը գործել է Բաթումի Նահանգում՝ հանդիսացել է *Թեշթիլթեր Մահսուսա* կազմակերպութիւնը: Այն կազմակերպուել է երիտթուրքական Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն (İttihat ve Terakki) Կենտրոնական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ⁵⁵:

Առաւել ծանր կորուստներ է կրում Արդանուշի եւ Տանձոտի հայ բնակչութիւնը: Դաժանաբար սպանուել են գրեթէ բոլոր արական սեռի ներկայացուցիչները, սկսած տաս տարեկանից: Ազատուել են միայն կանայք եւ մանկահասակ երեխաները: Միայն Տանձոտում 24 կին ինքնասպանութիւն են գործում, որպէսզի չտրուեն բարբարոսների վայրագ կրքերին⁵⁶:

Տանձոտ գիւղի բնակիչ Վարդան Մազմանեանն ականատես է լինում, թէ ինչպէս են թուրքերը հաշուեյարդար տեսնում համազիւղացիների հետ: Նա հետեւեալն է վկայում.

«Մղղեսեան Վարդանի (70 տարեկան) առջեւ պառկեցրին միակ որդուն՝ Ասատուրին (40 տարեկան), եւ կեռ խանչալով վզի կէսը կտրեցին ու թողին չարչարուելու: Յետոյ իրան՝ ծերունուն, սուինը այնպէս ցցեցին կրծքից, որ ելաւ քիկունքից»⁵⁷:

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, չեթէները պանթիւրքիստներից եւ պանիսլամիստներից հաւաքագրուած, կիսառազմականացուած կազմաւորում էին, իսլամական միլիցիա: Թուրքական Գլխաւոր Շտաբի հրատարակած գրքում Բաթումի Նահանգում չեթէների գործողութիւնները բնութագրուում են որպէս հայրենասիրական, իսկ անդամներին որակաւորում որպէս գաղափարական առաջնորդներ եւ հրամանատարներ: Այսպէս, Ռիզա բէյը գլխաւորել է առափնեայ շրջանների տեղամասի ջոկատները, իսկ Բեհաէդդին Շաքիրը իր ելուզակներով գործել է Արդուինի շրջանում: Եազուր Զամիլ բէյի ենթակայութեան ներքոյ կար կազմակերպութեան 450 անդամ եւ գործում էր Ստամբուլից ժա-

մանած Ը. Հետեւակային Գունդը՝ Արդահանի ուղղութեամբ⁵⁸։ Ռիզա բէյի մասին հնարաւոր է եղել պարզել, որ նա ծնուել է Բաթումում եւ 1930ականներին եղել թուրքական խորհրդարանի անդամ։

Ինչ վերաբերում է Բեհաէդդին Շաքիրին (?-1922), ապա նա եղել է Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, *Թեշքիլատը Մահսուսա* կազմակերպութեան կազմակերպիչներից եւ Հայոց Ցեղասպանութեան կազմակերպիչներից եւ իրականացնողներից։ 1919ին օսմանեան ռազմական ատեանի կողմից հեռակայ դատապարտուել է մահապատժի⁵⁹։ 1922 Ապրիլի 17ին նա, Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ, հայերի զանգուածային կոտորածների կազմակերպիչ Զեմալ Ազմիի հետ սպանուել է Բեռլինում։ Եաղուր Զամիլ բէյը եւս «աչքի է ընկել» Արեւմտեան Հայաստանում իր ոճրագործութիւններով⁶⁰։

Բաթումի Նահանգի մահմեդական բնակչութիւնը 1915 Փետրուարին իրենց բողոքն են յայտնել ռուսական իշխանութիւններին, որ իրենց հաւատակիցների մի մասի դաւաճանութեան հետեւանքով իրենք յայտնուել են ծանր վիճակում։ Նրանք մի շատ հետաքրքիր եւ կարեւոր փաստ են յայտնել՝ Բաթումի Նահանգ խուժած չեթէները կազմուած են եղել «Աջարիայի բնակչութեան տակաւնքներից եւ թուրքական բանտերի տաժանակիրներից (ընդգծումը մերն է - Ռ.Ս.)»⁶¹։ Այս փաստը մէկ անգամ եւս մատնանշում եւ ապացուցում է, որ Կարսի Մարզում ու Բաթումի Նահանգում հայ բնակչութեան դէմ գործել են տիրահաւակ *Թեշքիլատը Մահսուսա* կազմակերպութեան ստորաբաժանումները, որոնք որոշ ժամանակ անց «աչքի ընկան» Արեւմտեան Հայաստանում։ Արդէն Շաքիրի ներկայութիւնը կրկին ու կրկին վկայում է որ այդ կազմակերպութիւնը յատուկ նպատակներով տեղափոխուել էր ռազմաճակատի այդ հատուածը զուտ խափանարարական նպատակների համար։ Զանգուածային կողոպուտը եւ սպանութիւնները նպատակ ունէին Անդրկովկասի քրիստոնեայ բնակչութեանն ահաբեկել, թիկունքում խուճապ սերմանել եւ ապակայունացնել իրադրութիւնը։ Ռուս-թուրքական ռազմաճակատի այլ հատուածներում, մարտական գործողութիւնների սկզբնական փուլում՝ 1914 Հոկտեմբեր-1915 Յունուար ամիսներին, *Թեշքիլատը Մահսուսա* խմբերը, որքան մեզ յայտնի է, նման զանգուածային գործողութիւններ չէին ծաւալել։ Հաւանաբար, Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում նշուած ստորաբաժանումները ձեռք էին բերում «մարտական» փորձ՝ խաղաղ բնակչութեան դէմ լայնածաւալ գործողութիւններ կատարելու համար։

Մարտիրոսեանի համոզմամբ, Բաթումի Նահանգում թուրք-աջարական ապստամբութեան ընթացքում երիտթուրքական գործիչներն իրենց իրականացրած ոճիրներով ստացան առաջին փորձը՝ հայ բնակչութեան նկատմամբ զանգուածային կոտորածներ՝ ցեղասպանութիւն իրականացնելու համար⁶²։ Բաթումի Նահանգում իրականացուած զանգուածային բռնութիւնների վերլուծութիւնը բերում է այն եզրակացութեան, որ դրանք ծրագրուած գործողութիւններ էին։ Տեղական մահմեդականները ընկնելով պանթիւրքիստական քարոզչութեան ազդեցութեան ներքոյ, միանում եւ մասնակցում են հակահայ գործողութիւններին եւ երիտթուրք գործիչների ձեռքում դառնում մահացու գործիք։ Այս ողբերգական իրադարձութիւնները դարձան հայերի բնաջնջման դրամայի առաջին գործողութիւնը։

1915 Յունուարին, Գեներալ Ն. Մ. Իստոմիրնի ջոկատի կողմից Բաթումի Նահանգի մեծ մասի ազատագրումից յետոյ կովկասեան իշխանութիւնների հրամանով կազմակերպւում են ռազմական դատարաններ, որոնք սկսում են իրականացնել հետաքննութիւն՝ բացայայտելու թուրքական բռնազաւթման եւ աջարական խռովութեան հետեւանքով տեղական բնակչութեանը հասցուած մարդկային եւ նիւթական վնասները: Համանման հետաքննութիւններ են տեղի ունենում նաեւ Կարսի Մարզում:

1915 Յունուարի 9-ից մինչեւ Փետրուարի 2-ը Կարսի Մարզի Արդահանի Օկրուգում (գաւառում) կատարուած ուսումնասիրութիւնները, իհարկէ մօտաւոր, ցոյց տուեցին, թէ ինչ տնտեսական վնաս է հասցուել: Այսպէս, Գիւլաբերդ գիւղի բնակիչների ունեցուածքը գրեթէ ամբողջութեամբ թալանուել էր տեղի մահմեդականների կողմից: Տները, եկեղեցիներ եւ ուսումնարաններ ոչ միայն կողոպտուել, մասնակի աւերուել, այլեւ հրդեհուել էին: 50,000 փութ ալիւրից եւ 30,000 փութ գարուց գրեթէ ոչինչ չէր մնացել⁶³: Նմանապէս թալանուել է Բարդատ գիւղի յոյն բնակչութիւնը: Վերջինս կարողացել էր ժամանակին հեռանալ Ախալքալաքի եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառները: Կողոպտուել էին գիւղի եկեղեցին, ուսումնարանը եւ տները⁶⁴: Իսկ Վելիկոկնիաթեսկ ուստական գիւղից տարուել էին բոլոր բնտանի կենդանիները: Լրջօրէն վնասուել է պանրագործարանը եւ երեք տուն հրդեհուել: Բնակիչներն այդ ամէնում մեղադրում էին հարեւան Ալաիզ գիւղի թուրքերին⁶⁵:

Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի բնակչութեանը հասցուել է նաեւ զգալի նիւթական կորուստ: Այսպէս, միայն Արդուինի, Արդահանի եւ Օլթիի հայ բնակչութիւնը կորցրել էր.

Լծկաններ	Կաթնատու կենդանիներ	Մանր եղջերաւոր կենդանիներ	Զիւ եւ աւանակ	Ծորեն, գարի եւ ալիւր	Խոտ	Ծանփսեր
570	4100	18700	435	451600 փութ	741400 փութ	13500 փութ ⁶⁶

Արդահանից ստացուած հեռագրի համաձայն՝ 550 կին եւ երեխայ փրկուել են զօրքերի կողմից եւ բերուել Արդահան: Կարսի Զինուորական Նահանգապետին ուղղուած հեռագրում Իմերէթի եւ Վրաստանի հոգեւոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը եւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան (ԿԶԲԸ) նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանը խնդրում են հնարաւորութիւն ստեղծել նրանց Կարս տեղափոխելու համար⁶⁷: Արդուինից⁶⁸, Արդանուչից եւ Օլթիից եկող փախստականների թիւը 12,000 է⁶⁹:

Կովկասի փոխարքայութեան գրասենեակում մշակուած են յատուկ միջոցառումներ՝ ուղղուած հակառակորդի հետ համագործակցած, ուռուական զօրքերի դէմ մարտնչած եւ տեղական քրիստոնեայ բնակչութեան դէմ թալան եւ սպանութիւններ իրագործած ուռուահայատակ մահմեդականների դէմ: Հետաքննութիւնը ցոյց տուեց, որ Բաթումի Նահանգի իշխանութիւնները օրէնքից դուրս են համարել ուռուահայատակ մահմեդականներին, այդ թւում նաեւ նրանց, ովքեր չեն համագործակցել հակառակորդի հետ: Սակայն, Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը գտնում է, որ ուռուական զօրքերի դէմ կռուած

եւ խաղաղ բնակչութեան դէմ ոճրագործութիւններ կատարած անձինք պէտք է ցմահ արտաքսուեն Ռուսական Կայսրութեան սահմաններից եւ գրկուեն իրենց հողերից⁷⁰ :

1915 Մայիսի 16ին Կայսր Նիկոլայ Բ-ին ուղղուած գեկուցագրում մեկնաբանելով փոխարքայի այս տեսակէտը, Ռուսաստանի նախարարների խորհրդի գրասենեակի պետի պաշտօնատար Լեբեդեւը գտնում է, որ առաջարկուող պատիժը «ծայրայեղ դաժան» գործողութիւն է, որի պատճառով կարող են տեղի ունենալ «ճշացող անարդարութիւններ»։ Գրասենեակի պետի պաշտօնատարն իր տեսակէտը հիմնաւորում է այն փաստով, որ մահմեդականների արտաքսումը լինելու է ոչ թէ դատարանի, այլ վարչական որոշմամբ։ Նա անհրաժեշտ է համարում դատարանի կողմից Կարսի Մարզում եւ Բաթումի նահանգում տեղի ունեցած իւրաքանչիւր դէպքի քննում եւ նոր միայն արտաքսման մասին որոշման ընդունում։ Լեբեդեւը յայտնում է, որ Արդարադատութեան նախարարը դէմ է գոյքի բռնագրաւմանը, քանի որ ռուսական օրէնսդրութիւնում չկայ նման յօդուած։ Բացի այդ, բռնագրաւումը՝ ուսնձգութիւն է մասնաւոր սեփականութեան դէմ։

Այնուամենայնիւ, Լեբեդեւը գտնում է, որ նախարարների խորհրդի որոշումը՝ գոյքի եւ սեփականութեան բռնագրաւման մասին, չնայած Արդարադատութեան նախարարի առարկութեանը, անհրաժեշտ է ներկայացնել Նիկոլայ Բ-ի հաստատմանը⁷¹ : Վերջում Լեբեդեւը կրկին Կայսրի ուշադրութիւնն է հրաւիրում այն փաստի վրայ, որ չնայած ձեռնարկուող պատժիչ միջոցառումները նախապէս հաւանութիւն են գտել նրա եւ նախարարների խորհրդի կողմից, այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է լիազօրել յատուկ լիազօրութիւններ ունեցող անձի, որը կ'անցկացնի համապատասխան հետաքննութիւն⁷² : Հետաքննութիւնն իրականացում է Կարսի ժամանակաւոր Զինուորական նահանգապետի եւ գեներալ-մայոր Ս. Ս. Մոկուլսկու գլխաւորութեամբ⁷³ : Նիւթերը ներկայացւում են Կովկասի փոխարքայի գրասենեակ։ 1915 Մայիսի 23ի նամակում Արդարադատութեան նախարարի պետական-քարտուղար Շչեգլովիտովը Նիկոլայ Բ-ին ուղղուած գեկուցագրում յայտնում է, որ Բաթումի Մարզում մահմեդականների խռովութեան հետաքննութիւնը յանձնարարուած է գեներալ-լէյտենանտ Բորոդկինին եւ զաղտնի խորհրդականներ Բելեցկուն եւ Գաբինին⁷⁴ :

Նշենք, որ ոչ միայն Բաթումի նահանգի, այլեւ Կարսի Մարզի ռուսահպատակ մահմեդականները եւս անցել էին թուքերի կողմը եւ մասնակցել ռուսական բանակի դէմ մարտերին եւ քրիստոնեայ՝ գլխաւորապէս հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուած ոճրագործութիւններին⁷⁵ : Այդ մասին է հոֆմէյստէր⁷⁶ Ն. Լ. Պետերսոնի 1915 Ապրիլի 2ի գրութիւնը Կարսի Զինուորական նահանգապետին։ Հոֆմէյստէրը պահանջում է հաշուառել վերը նշուած անձանց անշարժ եւ շարժական գույքը⁷⁷ :

1916 Փետրուարի 26ին Կարսի զինուորական նահանգապետը փոխարքայի գրասենեակին ուղղուած գեկուցագրում յայտնում է, որ ներկայացնում է համապատասխան հաշուետուութիւնները, ուր ամփոփուած է թուրքական զօրքի հետ հեռացած ռուսահպատակ մահմեդականների թողած գոյքի մասին հաշուետուութիւնը⁷⁸ : Հետաքննութիւնը սկսւեց, որ նախնական հաշուարկների

համաձայն, միայն Կաղզուանի Օկրուգից թուրքական զորքի հետ հեռացել են 277 տղամարդ եւ 265 կին⁷⁹։

1915 Դեկտեմբերի 23ին Բաթումի Մարզի Զինուորական Նահանգապետը յայտնում է փոխարքայի գրասենեակին, որ Մոկուլսկու գլխավորութեամբ գործող յանձնաժողովը, որը կազմուած է ժանդարմական առանձին կորպուսի իրաւաբան սպաներից, հիմնականում աւարտել է հետաքննութիւնը։ Ամբաստանեալների մի մասն արդէն դատապարտուել է, իսկ մնացածի նկատմամբ շարունակուած է հետաքննութիւնը⁸⁰։

1917 Յունուարի 8ին Բաթումի Զինուորական Նահանգապետը՝ փոխարքայի նահանգապետի գրասենեակին ուղղուած իր գեկուցագրում, յայտնում է, որ նահանգ են սկսել վերադառնալ թուրքական զորքի հետ հեռացած մահմեդականները։ Նահանգապետը խնդրում է կասեցնել այդ կարգի մարդկանց գոյքի պետականացումը։ Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ է համապատասխան քննութիւն կատարել, պարզելու համար վերադարձողների մեղսակցութիւնը։ Նահանգապետը յայտնում է, որ անհրաժեշտ է կազմել յանձնաժողով, որը կը սկսի գործել 1917ի գարնանը, եւ որը կը կազմի այն բնակիչների գոյքի ցուցակը, որոնք համագործակցել են թուրքական զորքի եւ չեթէների հետ⁸¹։

Ընդհանուր առմամբ կարելի է եզրակացնել, որ Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում գործել են յատուկ նշանակութեան երկու ստորաբաժանումներ՝ Թեշքիւթը Մահալաւան եւ կիսագլխավորական՝ չեթէական։ Առաջինի նպատակն էր հաշուեյարդար տեսնել տեղի հայ բնակչութեան հետ⁸²։ Երկրորդը, բացի մարտական գործողութիւններից, տեղի մահմեդական բնակչութիւնից կազմակերպում էր աշխարհագորային ջոկատներ։ Հայ բնակչութեան նկատմամբ իրականացուել են տարբեր ոճրագործութիւններ՝ թալանից մինչեւ սպանութիւններ։ Փաստօրէն, Բաթումի Նահանգում եւ Կարսի Մարզում թուրքական զինուորական հրամանատարութեան կողմից փորձարկուած են հայ բնակչութեան զանգուածային ոչնչացման մեթոդները։ Հայ բնակչութեանը կոտորել են ոչ թէ որովհետեւ նրանք ղրիմադրութիւն են ցոյց տուել։ Կոտորածի հիմքում ընկած է եղել ազգային գործօնը⁸³։

Ի տարբերութիւն Բաթումի Նահանգի եւ Կարսի Մարզի, Սարիղամիշի չրջակայքում ընթացող մարտական գործողութիւնների ժամանակ, ռուսական հրամանատարութիւնը տեղի հայ բնակչութեանը բաժանեց որոշ քանակութեամբ զէնք եւ զինամթերք։ Նման քայլ, սակայն, Բաթումի Նահանգում չարուեց, քանի որ ռուսական ուժերի հապճեպ նահանջը հնարաւորութիւն չտուեց տեղի քրիստոնեայ բնակչութիւնից կազմակերպել աշխարհագորային ստորաբաժանումներ։ Բացի այդ, ռուսական հրամանատարութիւնը ենթադրում էր, որ Բաթումի Նահանգը պաշտպանող սակաւ զորամասերը ի զօրու չեն լինի դիմադրուել հակառակորդին։ Դրա վկայութիւնն է 1914 Օգոստոսի 23ի Կովկասեան բանակի շտաբի պետ, գեներալ Եուդէնիչի N 233 գրութիւնը, որտեղից տեղեկանում ենք, որ բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով կազմաւորուել է Փոթիի ջոկատը, գեներալ Սոլդուերի հրամանատարութեամբ։ Նրան յանձնարարուած է նախապատրաստել Փոթիի նաւահանգստի ականապատումը եւ վտանգի դէպքերում՝ դրա պաշտեցումը⁸⁴։

1916ի ամռանը ռուսական իշխանութիւնների քաղաքականութիւնում կատարուած է չրջադարձ։ Նրանք այլեւս նոյն խտրութեամբ չեն քննում 1914ի աշ-

նան դէպքերը: Բանն այն է, որ 1918ի ամռանը Միջին Ասիայում՝ Թուրքիստանի գեներալ-նահանգապետութիւնում բռնկուել էր հակառուսական ապստամբութիւն, ուստի իշխանութիւնները զգուշանում են Կովկասի փոխարքայութիւնում մահմեդականների նկատմամբ խիստ քայքայ ձեռնարկելուց: Իշխանութիւնները մեղմելով վերաբերմունքը, փորձում են իրենց կողմը գրաւել ոչ միայն ռուսահպատակ մահմեդականներին, այլեւ Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած տարածքներում, գլխաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանում բնակուող քրդերին եւ թուրքերին⁸⁵: Նման վերաբերմունքը մեր օրերում հնարաւորութիւն է տալիս ոչ միայն թուրք, այլեւ ադրբեջանցի պատմաբաններին «պնդել», որ ոչ միայն հայերը, այլեւ ռուսները, յանձին գեներալ Վ. Պ. Լիախովի, Բաթումի Նահանգում իբր կոտորել են 45,000 աջարացիների⁸⁶: Ադրբեջանցի պատմաբան Հաջար Վերդիեւան աջարացիների խռովութիւնն անուանում է «ազատագրական շարժում», նշելով, որ այն տեղի է ունեցել 1915 Փետրուարին⁸⁷: Կարելի է յստակ փաստել, որ ադրբեջանցի պատմաբանները անշեղօրէն հետեւում են իրենց աւագ գործընկերների՝ թուրքերի պատմագիտական «ուսումնասիրութիւններին» եւ նոյնիսկ փորձում են կեղծարարութեան մէջ գերազանցել նրանց, ազաւաղելով ոչ միայն յայտնի դէպքերն ու փաստերը, այլեւ իրենց տեսութեանը յարմարեցնելով տարբեր դէպքերն ու իրադարձութիւնները: Ներկայ հրապարակումը, կարծում ենք, որ մէկ անգամ եւս հնարաւորութիւն կը տայ բացայայտել թուրք-ադրբեջանական հերթական կեղծիքները:

ԿՀԲԸՆ տեղեկանալով Բաթումի Նահանգում ստեղծուած իրավիճակի մասին, շտապում է կազմակերպել օգնութիւն: Տեղում իրավիճակին ծանօթանալու եւ մանրամասն տեղեկութիւններ հալթալթելու համար Բաթումի Նահանգ է գործուղւում Խաչատուր Կարճիկեանը, որը ողջ մնացած հայերից հաւաքում է տեղեկութիւններ թուրքերի եւ ռուսահպատակ մահմեդականների կողմից իրադրուած անօրինութիւնների մասին: Միաժամանակ ռուս-թուրքական սահմանամերձ շրջանն է ուղեւորւում ԿՀԲԸ նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանը, որը համապատասխան ուսումնասիրութիւններ կատարելուց յետոյ, 1915 Դեկտեմբերի 14ին հրապարակում է իր վեկուցումը, որտեղ ներկայացնում է հայ փախստականների վիճակը եւ ցոյց տրուող օգնութիւնը⁸⁸:

Ստորեւ ներկայացուող փաստաթղթերը պահպանւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւում (ՀԱԱ), տպագրւում են առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտագրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ: Բոլոր ընդգծումները փաստաթղթինն են: Մեր միջամտութիւնները արուել են ուղղաձիգ փակագծերով: Փաստաթղթերի վերնագրումը կատարուել է մեր կողմից:

Ա⁸⁹:

ԱՐԴՈՒՅՆ ԲԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ
ՅՈՎԱԿԷՓ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՓԻԼՈՍՏԵԱՆԻ⁹⁰ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՓԱՌՈՒՍՏԻ ՍԱՍԻՆ

10 Ապրիլի [1915]

[Արդահան]

Նոյեմբեր չորսի լոյս հինգի զիշերը ամբողջ քաղաքում իրար լորտուեցին, որ ռուսական զօրքը քաղաքը թողնում՝ հեռանում է: Ժողովուրդը խառը բազմութեամբ սկսեց հեռանալ քաղաքից: Այդ զիշերը կամուրջից,

քաղաքի միջից, ոչ որի չթողեցին հեռանալ, քանի որ այդ մասին թոյլտուութիւն չէր ստացուած: Առաւօտեան, լուսաբացին ժողովուրդը խումբ խումբ սկսեց խճուղիով դիմել դէպի Բաքում: Ժողովրդի մի մասը, որոնք կարողացան ձի կամ կառք ճարել, արագ անցան առաջ, միւս մասն էլ ոտքով, երեխաներով, իրերով գնում էր ոտքով:

Աստիքաբ թրքական գիւղի մօտ տեղացի թուրքերը սկսեցին ամէն կերպ մեզ համոզել, որ մենք չհեռանանք, այլ վերադառնանք յետ: Մենք թողնելով այդ գիւղացոց մօտ մեր հետ ունեցած մանր իրերը, որ չէինք կարող մեզ հետ վերցնել, գնացինք Սւետ թրքական գիւղը: Այդտեղ գիշերը անցաւ խաղաղ, քանի որ ռուսական զօրքը դեռեւս մօտերքում իջեւանած էր, իսկ առաւօտեան, երբ զօրքը արդէն հեռացել էր, մենք նկատեցինք, գիւղում սկսեցին երեւալ զինուած թուրքերի խմբեր, որոնք քանի գնում շատանում էին: Այդ զինուածները սկսեցին քաղաքավարի կերպով խլել հայերից նրանց մօտ եղած իրերը: Այդտեղից շարժուելով Սինքօտ գիւղի մօտ մենք տեսանք, որ գիւղից հետզհետէ գալիս էւ անցնում են քաղաքի կողմը ձիաւոր թուրքեր՝ ջորեպաններ, առանց բեռի: Մենք նրանց առաջարկեցինք լաւ վարձատրութիւն, որպէսզի ձիերը [ջորիները] դնեն մեր տրամադրութեան տակ, սակայն նրանք մերժեցին, առարկելով, որ գործ ունեն՝ չեն կարող: Մեզ համար կասկած չկար, որ նրանք գնում են դէպի քաղաք՝ կողոպտուի: Այդտեղ եւս բոլոր հանդիպող թուրքերը ամէն կերպ աշխատում էին մեզ համոզել, յետ դառնալ էւ առաջ չգնալ: Կուարծխան գիւղի մօտ մեզ ծանօթ թուրք բնակիչները սկսեցին ճնշում գործ դնել, որ մենք չգնանք առաջ՝ ամէն կերպ հաւաստիացնելով, որ վտանգ չկայ՝ ստիպում էին մեզ մնալ իրենց մօտ, գիշերել, սակայն մենք արդէն զգում էինք, որ դրանք ամէն կերպ ուզում են ձգձգել մեր առաջ շարժուելը, որ ժամանակ վաստակեն: Մենք շտապեցինք գնալ: Իրսա գիւղի մօտ, դեռ գեղին չհասած, ճանապարհի կողքի անտառից հրացանաւոր մի քանի թուրքեր՝ ուղղելով հրացանները՝ մեզ[անից] պահանջեցին, որ մեզ մօտ ունեցած զէնքերը վար գցենք: Մեզ մօտ եղած մի երիտասարդ մի հրացան ուներ, որ գցեց վար: Անտառից իջաւ մի պատանի թուրք՝ վերցրեց այդ հրացանը եւ գնաց: Յետոյ, [մենք] իրենցից՝ տեղացի թուրքերից իմացանք, որ դոքա այդ գիւղացի թուրքեր էին, որոնց մօտ միւս օրը տեսանք հենց այդ մեզանից խլած հրացանը: Հասնելով Իրսա, մեր դէմ ելան տեղացի մեզ ծանօթ թուրքերը:

Մենք սկսեցինք այդ ծանօթներին խնդրել ամէն կերպ, որ ուղեկցեն մեզ մինչեւ Քեարիք խանը:

Սակայն նրանք ոչ միայն հրաժարուեցին, չնայած նրան, որ այդ 8 վերստ տեղի համար մենք առաջարկում էինք նրանց հարիւր թուրքի, այլ ուղղակի ստիպեցին մեզ առաջ շարժուել եւ գիշերել հենց իրենց մօտ: Մենք տեսանք, որ սրանք մեզ բաց չեն թողնելու, մանաւանդ որ ուշ էր, ստիպուեցինք իջեւանել դոցա մէկի տանը, թէւ զգում էինք, որ ամէն մի բոպէ ուշանալու մեզ հ[ա]-մ[ա]յր կորստաբեր էր:

Այդ գիշեր հենց այդ տանը սկսեցին հաւաքուել տեղացի թուրքերը եւ ժողովի նստեցին: Տան մէջ էին երկու թուրք ստրաժնիկներ [պահնորդներ] իրենց տարազով եւ մէկ ոչ տեղացի անձնատրութիւն, որի բարբառը Պոլսոյ բարբառ էր: Ամբողջ գիշեր նրանք խորհրդակցում էին:

Առաւօտեան լուսաբացին, երբ ես դուրս եկայ բակը, նրանք [չեթէները] եւս հարեւան սենեակից ելնելով, լուացուեցին ու սկսեցին համբուրուել միմեանց հետ ու բարեմաղթում էին յաջող յաղթութիւն: Երբ ես սկսեցի խնդրել՝ տալ մեզ մի քանի ձիեր, համաձայն երեկոյեան իրենց խոստման, նոքա կոպիտ կերպով ասացին, որ մեզ հետ գործ չունեն եւ երկու երկու սկսեցին ցրուել զանազան ուղղութիւններով՝ ոտքից գլուխ զինուած: Մեզ մօտ մնաց միայն տան տէրը իր որդով: Մենք սկսեցինք նրան աղաչել, որ իր որդուն մի ձիու հետ միասին տայ մեզ մինչեւ Քեարիք խան:

Նա սկզբում ոչ մի կերպ չէր համաձայնում: Հենց այդ ժամանակ երեւացին վեց ձիաւոր *po granichniye strajniki* [սահմանապահներ]: Նոքա մեզ սկսեցին հարցնել՝ յետեւում մնացած սահմանապահ մի գունդ զօրքի մասին, որոնց մասին մենք տեղեկութիւն չունէինք (յետոյ մենք իմացանք, որ այդ զօրագունդը, որ իջել էր Արդուին Արդա[ն]ուչի կողմից, միւս օրը կռուի էր բռնուել Արդուինի մօտ եւ չկարողանալով ճեղքել, անցնել դէպի Բաթում, ռուսական զօրքին միանալու, յետ էին դարձել Արդանուչ):

Մեզ հանդիպող զինուորները շարունակեցին ճանապարհը դէպի Արդուին՝ փնտռելու իրենց գունդը: Մեր տան տէր թուրքը տեսնելով ռուս զինուորներին եւ ճնշուելով մեր մասամբ խնդրելուց եւ մասամբ սպառնանքից, տունց մեզ իրեն որդուն եւ մի ձի՝ պայմանով, որ հասցնի մինչեւ Քեարիք խան:

Գիւղից քիչ հեռանալով, մենք նկատեցինք, որ մեզ հետեւում են երկու զինուած թուրքեր: Այդ ժամանակ մենք հանդիպեցինք երկու սահմանապահ զինուորի եւս, որոնք իրենց ընկերների մասին հարցրին մեզ: Թուրքերը, երբ նկատեցին զինուորներին՝ փախան անտառը: Քեարիք խանի մօտ ճանապարհի կողքի անտառը բարձրացան մի քանի տեղացի թուրքեր եւ ծխախոտ ծխելով ձեռքին բռնած՝ սկսեցին դիմացի լեռան նշաններ անել: Մենք հասկացանք, որ մեր անցնելու մասին իմաց են տալիս ինչ որ մարդկանց:

Քեարիք խանում չսպասելով [չհանգստանալով], մենք ստիպուած էինք անմիջապէս շարժուել առաջ՝ բարցնելով այդտեղ մեզ հետ եղած ամէն մի աւելորդ իր: Այդտեղ մեզ հանդիպեցին վերադարձող [ռուս] սահմանապահ զինուորներ, որոնք մեզ բացատրեցին, որ տեղական ազգաբնակչութիւնը ամէն կողմից սկսեցին իրենց դէմ կրակել եւ իրենք ստիպուած են եղել յետ դառնալ: Նրանք մեզ խորհուրդ տուին առանց մի վայրկեան ուշանալու շտապել առաջ, քանի որ ճանապարհները կարող են փակուել:

Գիւղից նոր էինք դուրս եկել, երբ մեր դէմ սկսեցին հրացանաձգութիւն դիմացի լեռից: Մենք փորձեցինք վազել առաջ, բայց մեր իւրաքանչիւր մի քայլի դէպքում նորից գնդակ էր տեղում եւ մենք ստիպուած էինք լինում սլափել գետին: Տեսնելով, որ մեզ թոյլ չեն տալու առաջ շարժուել, մենք ստիպուեցինք յետ դառնալ: Այդտեղից սկսուեց մեր յետադարձը: Վերադարձին մենք, քէն ուրոշ դժուարութիւններով, բայց ճարեցինք ձիեր եւ մեծ տանջանքներից յետոյ դարձանք քաղաք:

Յովսէփ Փիլոսեան [ստորագրութիւն]

ԱՐԴՈՒՆ ԶԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ
ՅԱԿՈԲ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ⁹² ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԹԱԼԱՆԻ ԵՒ ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Արդահան]

Նոյեմբերի 5ին միս փախչողների հետ ես ես իմ ընտանիքով անցանք ճորոխի կամուրջը՝ Բաթում գնալու։ Տեսնելով, որ առանց ձիու չախտի կարողանամ հիսանդ մօրս եւ երեխաներին տեղ հասցնել, թողեցի ընտանիքս Լօմաշեն մօտիկ գիւղում, իսկ ես գնացի Վազրէ բուրքական գիւղը ձի ճարելու։ Ես ստիպուած եղայ գիշերը մնալ այդ գիւղում, իսկ երբ առաւօտեան, ամսի ճին վերադարձայ ընտանիքիս մօտ, տեսայ, որ չորս կողմից բուրքական գիւղերից խումբ խումբ զինուած, տեղացի բուրքեր դիմում են դէպի Արդուին, իսկ հանդիպող հայ փախստականներին ճանապարհին կողոպտում էին եւ վերադարձնում քաղաք։ Լօմաշենում, ուր թողել էի ընտանիքս, տեղացի բուրքերը խել էին մեզ մօտ եղած զենքերը եւ ապա կողոպտել հետները վերցրած ապրանքները։ Տեսնելով, որ զինուած բուրք ազգաբնակչութեան միջից փախչել չի կարելի, ես ընտանիքս վերցրի եւ յետ դառայ քաղաք։

Քաղաքի փողոցներում միտում էին զինուած բուրքեր, թէ քաղաքացիներ եւ թէ շրջակայ գիւղերից եկած։ Դորս մտնում էին տները եւ ուղղակի կողոպտում ամեն ինչ, փողոցում հանդիպողների վերայից պոկում էին բոլոր թանկագին իրերը։

Դեռ նոր էինք մտել տուն՝ սկսեցին իրար յետեւից գալ տեղացի զինուած բուրքեր՝ զենք փնտռելու պատրուակի տակ բռնի կերպով կողոպտում այն ամենը, ինչ որ ընկնում էր ձեռքները։ Այդ օրը մեր տուն մտան մօտ 5-6 անգամ տարբեր խմբեր եւ մէկի թողածը միւսն էր տանում։ Ամբողջ քաղաքում սուգ ու շիւան էր տիրում։ Այդ օրը ամբողջ քաղաքը հիմնական կողոպտաւ ենթարկուեց տեղացի բուրքերի ձեռքով։ Թուրքական զօրք դեռ քաղաքում չկար։ Միւս օրը քաղաքի դիմաց, ճորոխի միւս կողմում, Արդանուչից եկած մի գունդ սահմանապահ ռուս զօրք ցանկանում էր անցնել դէպի Բաթում՝ միանալու ռուսական զօրքին։ Սակայն տեղական բուրք գիւղերի զինուած ազգաբնակչութիւնը, ահագին բազմութեամբ շրջապատեցին Գիւղը Աղայի Չիլ Հուսէյին Օղլու գլխատրութեամբ եւ կրակ տեղադրվ նրանց վրայ, ստիպեցին յետ հաւանջել (Գիւղը Աղան մօտ 35 տարի ռուսական պետական ծառայութեան մէջ էր, իբրեւ ստրաժնիկների [պահնորդների] պետ)։ Իսկ վերջին տարիներն մա Արդուինում մեջլիսի անդամ էր։ Նա Միմբոտ գիւղացի էր)։

Այդ կռուի ժամանակ քաղաքիս բուրքերը մեծ ոգեւորութեամբ, զինուած ինչով որ կարելի էին, օգնութեան են դիմում շրջապատող բուրք խումբանին։ Փողոցներում գոռում էին բուրքերէն լեզուով. «Զինուէք ինչով կարող էք, նոյնիսկ մահակներով, կեանքներս գոհեմք, բայց չթողնենք, որ ռուսները գան մեզ տիրելու»։

Այդ օրուանից արդէն տաճիկ չեթաները եւ ապա կանոնաւոր զօրքը սկսեց մտնել քաղաք տաճկական սահմանի կողմից։ Այդ օրուանից սկսեց[ին] անընդհատ բուրք զինուած խմբերի այցերը տները՝ ուղղակի կողոպտաւ համար։ Երկու ամգամ եկան, մտան [մեր] տուն եւ բռնի ուժով կամեցան ինձ դուրս հանել (յետոյ ես իմացայ, որ բուրքերի մօտ եղել է որոշ անձանց ցու-

ցակ, որի մէջ եղել է եւ իմը: Այս ցուցակի մէջ մտցուած են եղել բոլոր այն ան-
ձինք, որոնք նկատուել են իբրեւ վտանգաւոր տարրեր): Կնոջս եւ երեխաների
ողբն ու աղերսանքը ստիպեցին նրանց զիջել եւ ստանալ փրկանք, առաջին
անգամ 300 թուրքի, իսկ երկրորդ անգամ 150 թուրքի, մէկ ոսկէ ժամացոյց, երեք
հատ մատանի եւ երեք զգեստի համար մահուդ:

Այդ կողոպուտներին մասնակցում էին տեղացիները, նոյնիսկ մի քանի
անգամ, երբ մտնում էին տաճիկ զինուորները, տեղացի թուրքերը, իսկոյն
անհետանում էին, որպէսզի չնակտուին եւ չպատժուին: Դրանից յետոյ ես
սկսեցի թաքնուել եւ այլեւս չերեւացի մինչեւ ռուսական զօրքի մուտքը:

Յակովբ Պետրոսեան [ստորագրութիւն]

Գ.⁹³

ԱՐԴՈՒԻՆ ԶԱՂԱԶԻ ԲՆԱԿԻՉ ՄԱՏԹԵՈՍ ՓՈՒՉԻՆԵԱՆ
ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ⁹⁴ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐԲ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ԵՒ
ԽՈՌՎԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Արդահան]

Ես ականատես եմ այն կռուին, երբ ռուսական սահմանապահ զօրքերը
շրջապատուած տաճիկ ազգաբնակչութեամբ չկարողացան ճեղքել ու միա-
նալ ռուսական նահանջող բանակին: Երբ երեւացին Արդանուշի ճանապար-
հի վերայ ռուսական սահմանապահների գունդը, շրջապատող թուրք զիւղե-
րից, ինչպէս եւս Արդուին քաղաքից հազարաւոր զինուած, տեղացի թուրքեր
շրջապատեցին ռուսական բանակը եւ երկու ժամ անընդիստ կրակ թափեցին
զինուորների վերայ: Այդ կռոււմ չկային ոչ տաճիկ զօրքեր եւ ոչ չեթաներ:
Կռոււմ էին բացառապէս տեղացի թուրքերը, որոնց բոլորին համարեա ես
անձամբ ճանաչում էի: Ռուսները ստիպուած յետ նահանջեցին եւ վերադար-
ձան Արդանուշ:

Քաղաքում [Արդահանում] հենց սկզբի օրից թալանողները բոլորը տեղա-
ցի թուրքեր էին: Մէկ գիշեր թուրք չեթաների գլխատրը եկաւ իմ մօտ եւ կար-
դաց ինձ մի մեղադրական, որով ես մեղադրուում էի իբրեւ յեղափոխական, որ
սրտազանդ եմ անում թուրքերի դէմ, որ հրացան եմ արձակել իրենց մոլլայի
վերայ եւ այլն եւ յայտնեց, որ ինձ սպանելու են: Ես մերժեցի բոլոր մեղադ-
րանքները: Այդ ժամանակ նա ... [կանչեց] դռսում կանգնած մի քանի ան-
ձանց, որոնք դուրս եկան իմ դրացի թուրքերը: Նրանք մէկ մէկ կրկնեցին եւ
հաստատեցին իմ վերայ բարդած մեղադրանքները: Այդ միջոցին ներս մտաւ
գերմանական մի օֆիցեր եւ կարգադրեց չեթանիկների գլխատրին առանց յա-
պաղելու վերցնել իր մարդոց ու գնալ դէպի Արդահան: Այդտեղ բոլորը բողե-
ցին ինձ եւ հեռացան: Մի քանի օրից յետոյ մտան իմ մօտ տեղացի մի քանի
յայտնի թուրքեր՝ Շուքրի էֆենդի անունով յայտնի թուրքը, Օրջոխ զիւղացի,
որ Արդուին քաղաքի մեջլիսի տեղապահն էր եւ ապա նրա փեսան՝ տաճկա-
կան պաշտօնեայ Դիջա էֆենդին: Նորա մի քիչ խմած էին: Գինի պահանջե-
ցին եւ սկսեցին խմել: Ապա սկսեց իրար մէջ ... [անընթ. մէկ բառ] խօսակցու-
թիւն, որի ժամանակ փեսան ասաց Շուքրի էֆենդուն. «Դու չկարծես, որ քո
գրածները ես կորցրել եմ»: Հանեց գրպանից մի կապոց բուռ [եւ ասաց], դու
այստեղ գրում ես, որ այստեղի զիւղերի թուրք ժողովուրդը, մէկ մէկ յիշատա-
կելով անունները՝ 2400 [հոգու] եւ շատ ատելի, երդուել են անմիջապէս ապս-

տամբել եւ միանալ թուրք զօրքերին, բացի դրանից նոքա խոստացել են չորս ամիս պահել թուրք բանակը: Այս թուղթը ստորագրել եւ վաւերացրել են այստեղ յիշատակուած 2400 հոգու կողմից ու եւս այստեղի յայտնի թուրքերը: Այդտեղ յիշատակեց մի երկար շարք տեղացի յայտնի թուրքերի անուններ: Այդ խօսակցութիւնը երկար տեւեց, որից յետոյ հարքա՞ծ դրութեամբ նոքա թողին եւ հեռացան: Մակայն ինձ հանգիստ չէին թողնում: Անցաւ մի քանի օր եւ տեղացի թուրքերի մեղադրանքով ինձ քաշ տուեցին զինուորական դատարան եւ յայտնեցին, որ ես մեղադրուած եմ իմ տանը անթել հեռագիր սարքելու [մէջ], որով ես յայտնում եմ Բաքումում գտնուած իմ եղբօրը թուրքաց զօրքի մասին: Ինձ երկար տանջեցին, բանտարկեցին եւ շնորհիւ աջարացի մի մէկի միջամտութեան, վերջապէս ինձ ազատեցին:

Այդ մի քանի ամսուայ ընթացքում ես բազմաթիւ անգամ ենթարկուեցի կողոպուտի: Մտնում էին [մեր] տուն գլխատրապէս տեղացի թուրքեր եւ վերցնում ամեն ինչ, որ իրենք ցանկանում էին: Բացի այդ, չարչարելով, պահանջեցին եւ առան 700 թուրքի, չհաշուած այն գումարները, որ իբրեւ հարկ ժողովեցին:

Մատթեոս Պետրոսով Փուշինեան [ստորագրութիւն]

Դ⁹⁵.

**ԱՐԴԱՆՈՒՉ ԲԱՂԱՔԻ ԲՆԱԿԻՉ
ՄԱՐԳԱՐ ԶԱՄՋԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

10 Ապրիլի [1915]

[Արդահան]

Արդանուշ թուրքերը մտել են Նոյեմբերի 7ին: Սկզբից եկել են մի քանի հոգի չեքաներ եւ մինչեւ 14-15 [հոգի]: Արդանուշում ամեն ինչ հանգիստ է եղել եւ մասնակի կողոպուտ է եղել: Տեղացի թուրքերը մինչեւ այդ թիւը եղել են խաղաղ տրամադրութեան: 15ին եկել է Արդուինից Բաղր աղան եւ Սրբազան պատերազմի կոչ է արել, ասելով, որ փոքր ու մեծ պիտի գէնքի դիմեն: Տեղական թուրքերից եղել են անհատներ, որ դժգոհութիւն են յայտնել եւ ասել են, որ իրենք գէնք չեն կարող կրել:

Չեքաներին սկզբից եւեթ ղեկավարում էր Ահմեդ Աղա Չիլ Հիւսէյն Օղլին՝ Արդուինի բնակիչ: Այդ մարդը պատերազմի սկզբից եւեթ եկել էր մի ամսով Արդանուշ եւ ինչ որ գաղտնի ժողովներ արել: Նրա մօտ գնացող եկող օտար տաճիկներ են եղել: Տեղացիք յայտնել են իշխանութեան, սակայն ոչ մի միջոց չի ձեռնարկուել: Առհասարակ, մինչեւ Արդահանի առնելը, տեղացի թուրքերը իրենց զսպուած [են] եղել պահելիս: Նրանց մէջ դեռ տատանում է եղել: Շատերը ուղղակի յայտնել են, որ ռուսները կարող են շուտով նորից գալ:

Երբ Արդանուշում ստացում է Արդահանի [գրաւման] լուրը, նոյն գիշերը սկսում է ցնծութիւն եւ կտրուկ միջոցներ հայերի դէմ: Հենց այդ ժամանակներում եկած են լինում աջարացիները, որոնք եւ ղեկավարում են Արդանուշի ջարդը: Զարդը սկսում է [Նոյեմբերի] 16-17ի գիշերը, երեկոյեան ժամը 7ի մօտ: Խումբ խումբ, քաղաքացի թուրքերի առաջնորդութեամբ մտնում էին տները՝ մանրակրկիտ խուզարկութիւններ կատարելուց յետոյ դուրս են բերում տան տղամարդին եւ անմիջապէս գնդակահարում, իսկ հարազատներից մայր փրկանք պահանջում՝ փրկանքն ստանալուց յետոյ՝ գնդակահարում:

Այդ գիշերուայ ջարդը շարունակում է արդեն տեղացիների կողմից (աջարացիները [Նոյեմբերի] 18ին հեռացել են) մինչև ամսոյ 22: Ջարդը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ այլևս ոչ մի տղամարդ չկարողացան գտնել (բոլորը թաքնուած են եղել): Սպանուածների ընդհանուր թիւը կազմում է 125, որոնցից 5ը կին (որոնցից երկուսին այրել են տան մէջ): Մի փոքր մասը սպանուած են քաղաքից դուրս՝ ճանապարհներին, իսկ ճնշող մեծամասնութիւնը՝ քաղաքում: Սպանելիս ղեկավարուել են տարիքով: Նախ քան սպանելը հարցուփորձ են արել եւ 15 տարուց փոքր տղաներին չեն սպանել:

Ջարդի դրդապատճառները տեղացիք բացատրում են տնտեսականով: Հայերը պնդում են, որ չկայ մի հայ, որ թուրքերից պարտապան չունենար եւ չկար թուրք, նոյնիսկ ամենահարուստը, որ պարտք չլինէր հայի: Տեղացիների կազմած ցուցակով, թուրքերը պարտաթուղթերով պարտք են եղել միայն Արդանուչի հայերին 700,000 ռուբլուց ատել: Իբրեւ հաստատումն այդ կարծիքի, նոքա ցոյց են տալիս այն հանգամանքը, որ խուզարկում, պահանջում էին պարտաթուղթերը եւ այրում: Շատ անգամ զինուած մտնում էին տները եւ պահանջում ու ստանում տիրապետողական թղթերը այն հայերից, որոնք թուրքերից գնած անշարժ կայքեր ունէին: Ջարդումից [ջարդերից] անմիջապէս յետոյ սկսուեց ընդհանուր կողոպուտը բացառապէս տեղացի թուրքերի կողմից, որը շարունակուեց մինչև թուրքերի հեռանալը՝ այսինքն՝ Յունուարի 3ը:

Պատմեց Մարգար Զամջեանց

Մակագրութիւններ՝ «10/IV [1915]»: «արձ[անագրութիւն] 35»: «պ. Կարճիկեան»:

Ե⁹⁶.

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ⁹⁷ ԼԻԱԶՕՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԱՐՃԻԿԵԱՆԻ⁹⁸ ՀԱՄԱՔԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՒԴԵՐՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԻՐԱԿԱՆԱՅՈՒԱԾ ԱՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[10 Ապրիլի 1915]

[Թիֆլիս]

Արդանուչի գաւառակում կայ 48 թուրքի գիւղ, որից 38 գիւղը դատարկուել է: Գաղթած են 15 հազար ժողովուրդ:

Շաւշէթի շրջանում գաղթել չեն, բայց գիւղերից մեծ մասի բնակչութիւնը փախած, թաքնուած է:

Շաւշէթի շրջանում կան հետեւեալ գիւղերը՝ 1. Սատլէր, 2. Մամանելիս, 3. Օքրուբատ, 4. Փխիջուր:

Սաթլէրը եղել է ճանապարհ թուրքաց զօրքի Արդահան գնալիս եւ սկզբում ենթարկուել է մի շարք հիմնական կողոպուտի այդտեղով անցնող զօրքերի կողմից: Շրջակայ թուրք գիւղերի բնակիչներն էլ լրացրել են պակասը: Կոտորածը եղել է Դեկտեմբերի 11ին: Սկզբում ժողովուրդը թաքնուած է եղել: Այդ օրը ժողովրդի մէջ հանգստացուցիչ լուր են տարածել, թէ իսկական զօրքն այդ օրը գալու եւ բոլոր թալաններին վերջ է տրուելու, իսկ թալանչիներին պատժելու է: Ժողովուրդը հանգստացել, միամտուել է եւ նրանց այդ գիշերը խաբեբայութեամբ տնից դուրս են կանչել տղամարդկանց՝ տարել ձորը եւ սառը գէնքով բոլորին կոտորել: Կոտորած են 15 տարեկանից վեր բոլոր տղամարդիկ, բացի 4 ծերունուց: Յետոյ բոլոր կանանց, աղջկերանց եւ երեխաներին

հաւաքում են մի տեղ, լուսաւորչականներին զտում են կաթոլիկներից եւ 13 օր պահում փակուած: Առաջին գիշերը այդ տները, որտեղ ժողոված են լինում կանայք՝ հրդեհում են, սակայն կանայք կոտորում են լուսամուտները եւ փախչում: Նոցա ժողովում են մի ուրիշ տեղ:

Այդ 13 օրուայ ընթացքում ստիպում են կանանց մահմեդականութիւն ընդունել: Հանդիպելով կտորուկ մերժման եւ կերակրելու հնարաւորութիւն չունենալով, առաջարկում են նրանց ցրուել թուրքական գիւղերը ապրելու հ[ա]-մ[ա]յր: Իւրաքանչիւրին առաջարկում են ընտրել ցանկացած գիւղը: Բոլորին ցրում են Շաւշէթի թուրքական գիւղերը: Մինչեւ այժմ միայն երկու ընտանիքի է յաջողուել այդ գիւղերից վերադառնալ Արդանուշ: Մնացածները բոլորը պէտք է հաշուել իւրացուած թուրքերի կողմից:

Աղմինիստրացիան միջոցներ է ձեռք առել Սաթլէրը մաքրել, սպանուածներին թաղել (մինչեւ այժմ դիակները մնում են) եւ [առեւանգեալներին] վերադարձնել թուրքական գիւղերից:

Տղամարդկանց կոտորելու օրից յետոյ կանանց բանտարկող եւ ցրողը եղել են բացառապէս տեղական թուրքերը՝ ոչ չեթաներ եւ ոչ էլ զօրքն է եղել: Թուրքերը անմիջապէս աշխատել են աղջկերանց պսակել թուրք տղաների հետ եւ երեք աղջիկ փախել են:

Սպանութիւնները կատարել են սարսափելի գազանութեամբ՝ փորոտիք հանել, անդամները կտրել եւ այլն: Սաթլէրում կոտորուած է մօտաւոր թուով 250 մարդ:

Օքրութատ գիւղում կոտորածը այնքան մեծ չի եղել, սպանուած են եղել միայն 8 տղամարդ: Սակայն [մնացածը] փրկուել են մահմեդականութիւն ընդունելով: Բազմաթիւ պսակներ են եղել, անունները փոխել՝ դրել թրքական անուններ: Ռուսների տիրելուց յետոյ բոլորը դարձել [են] հին դրութեան, սակայն թուրքերի հետ պսակուած կանայք դիմել են մահաւագապետին եւ խնդրել իրենց մարդոց ձեռք չտալ, սակայն կանանց մարդկանցից բաժանել են եւ մարդոց բանտարկել: Այդ շրջաններում թուրքերը մասամբ թաքնուում են, [իշխանութիւնները] զէնքերն են ժողովում միայն:

Մամանելիս գիւղի հայերը փախած են Սաթլէր՝ ապաստանած են լինում: Սաթլէրի կոտորածի ժամանակ նոքա եւս կոտորում են: Այդ գիւղում երկու հարսեր են փախցրած:

Փխիջուր գիւղը վնասներ չի ունեցել:

Տանձուտում կոտորուել են բոլոր տղամարդիկ: Ազատուել են միայն 5 հոգի: Կոտորուածների մօտաւոր թիւը 250 է:

2⁹⁹

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԼԻԱԶՕՐ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԱՐԵԻԿԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԿՀԲԸ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆԸ
ԲԱԹՈՒՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ
ԿՈՂՈՊՈՒՏԻ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

15 Ապրիլի 1915 թ.

Թիֆլիս

Հայկական Կենդրոնական Կոմիտէի¹⁰⁰ յանձնարարութեամբ իմ ճանապարհորդութիւնը Տնորիսի շրջանում տեւեց 11 օր: Այդ շրջագայութեան նպատակն էր Արդուինի ու Արդանուշի շրջանների կեղերուած հայ ազգաբնակչութեան օգնութիւն հասցնելու հետ միասին ծանօթանալ այդ շրջանի հայերի կո-

դոպուստի ու կորուստի իսկական քանակի հետ եւ պարզել կոտորածների պատճառը: Շրջագայութեան ժամանակ տեղեկութիւնների համար իբրեւ նիւթ ծառայել են նախ պաշտօնական անձանց հետ ունեցած խօսակցութիւններս եւ ապա ժողովրդի մէջ ականատես, աչքի ընկնող անձանց ցուցմունքները:

Տաճիկների Արշաւանքի եւ Ժամանակաւոր Տիրապետութեան Շրջանը

Ճորոխեան շրջանում, բացի մերձծովեայ շրջանը, ռուս-տաճկական սահմանում միակ յենարանը պատերազմի ժամանակ հանդիսանում է Արդուին քաղաքը, որը իրենից փոքրիկ բերդ է ներկայացնում: Այդ վայրից միայն հնարաւորութիւն է ներկայանում քիչ թէ շատ մեծ զօրքով ներս խուժել սահմանի այս կամ այն կողմը:

Ռուսաց փոքրաքանակ զօրքը Նոյեմբերի 4ի գիշերը դատարկել է Արդուինը, որը գտնւում է Ճորոխի ձախ ափին եւ անցել աջ ափը: Ապա նա շրջապատուելուց խուսափելու համար ստիպուած է լինում խիստ մեծ արագութեամբ նահանջել դէպի Բաթում: Նոյեմբերի 5ին եւ 6ին Ճորոխի ձախ եւ աջ ափերը, մինչեւ Աջարայ Ջուրը գետակը մաքրում է ռուսական զօրքերից: Նոյեմբերի 7ին տաճկական զօրքերի առաջին մասերը մտնում են Արդուին եւ ապա անարգել տաճկաց բանակը անցնելով Արդուինի վերայով ճիւղաւորում է՝ մէկ մասը անցնում է Արդահանի շոգեով [խճուղով] դէպի Արդանուշ, իսկ միւս մասը շարժում է դէպի Բաթում: Վերջին զօրամասը տիրում է ամբողջ Ճորոխեան շրջանը՝ Ճորոխի երկու ափով: Ձախ ափի կողմից նա մօտենում է Բաթումին մինչեւ 13 վերստ, իսկ աջ ափի շրջանում տաճիկների տիրապետութիւնը հասնում է մինչեւ Աջարիայի ջուրը, ընդգրկելով իր մէջ եւ Ներքին Աջարիան (Աջարիայի Ջուրը Աջարիան բաժանում է երկու մասի՝ Ներքին եւ Վերին Աջարիա: Վերին Աջարիայում տաճկաց զօրքերը չեն երեւացել):

Արդահանի խճուղիով Արդանուշ դիմող տաճկաց զօրաբանակը իր հերթին բաժանւում է երկու մասի՝ մի մասը անցնում է Շաւշէթի շրջանի վրայով, ուր նոյնպէս խճուղի է գնում, իսկ միւս մասը Արդանուշի վրայով արշաւում է դէպի Արդահան: Արդանուշի եւ Շաւշէթի շրջանները մնում են տաճիկների տիրապետութեան տակ մինչեւ Արդահանի գրաւումը ռուսների կողմից, երբ տաճկաց զօրքերը ուժեղ պարտութիւն կրելուց յետոյ աստիճանաբար մաքրում են երկու շրջանները եւս եւ նահանջելով ամրանում են Արդուինում: Իսկ Արդուինի շրջանը ամբողջապէս մնում է տաճիկների ձեռքին մինչեւ վերջին ժամանակներս, երբ ռուսները հետզհետեւ մաքրում են Ճորոխի երկու ափը եւ վերջնականապէս ստիպում տաճիկներին նահանջել իրենց սահմանները, դատարկելով Արդուինը:

Տեղական Մահմեդական Ազգաբնակչութեան Կատարած Դերը

Կասկածից դուրս եւ միանգամայն հաստատուած պիտի համարել, որ դեռ տաճիկների ներս խուժելուց առաջ տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան մէջ տաճիկները հող են պատրաստած եղել: Առաջ են բերել որոշ կազմակերպութիւն, ինչպէս տեղական համայնքներում, նոյնպէս եւ քաղաքներում: Մի քան եւս պիտի իրողութիւն համարել, որ այդ շրջանի մահմեդականութիւնը հոգեպէս դեռեւս սերտ կապուած է եղել Տաճկաստանի հետ: Այս հանգամանքները հաստատում են նրանով որ նախ ռուսների նահանջի ժամանակ, տաճկական զօրքերի գալուց դեռ մի քանի օր առաջ, մահմեդական-

ները զինուած խմբերով դիմում են կենտրոնական վայրերը, գրաւում ճանապարհները, յետ դարձնում փախչող հայերին դէպի իրենց վայրերը եւ վերջապէս ընդհարում ունենում ռուսական զօրքերի հետ:

Երկրորդ - որ տաճիկ զօրքերը մտնելուց յետոյ, տեղական մահմեդականներից կազմում են բազմաթիւ կանոնաւոր շետաներ (շեքէներ - Ռ.Ս.), որոնք ակտիւ մասնակցութիւն են ունենում հենց կանոնաւոր կռիւներում:

Երրորդ - մի շարք շրջան[ներ]ում յայտնի տաճիկներ, որոնցից շատերը ռուսական ծառայութեան մէջ են եղել՝ տաճկական առանձին զօրամասերի ղեկավարներ են նշանակուել:

Չորրորդ - շրջանի ամբողջ կառավարութիւնը տաճկաց զօրքը յանձնել է տեղացիներից կազմակերպուած իշխանութեան:

Հինգերորդ - այդ շրջանների ամբողջ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, առանց բացառութեան, 50,000ից աւելի հոգի, տաճկաց զօրքի մահանջի ժամանակ, թողնելով ամէն ինչ հեռացել է զօրքի հետ Տաճկաստան, դատարկելով մի ամբողջ երկիր:

Եթէ մի պահ ենթադրինք իսկ, որ տաճիկները ստիպմամբ են տարել իրենց հետ մահմեդական ազգաբնակչութեան, այնուամենայնիւ այստեղ մեծ դեր է կատարել ապագայ վրէժխնդրութեան վախը, որից յիշատի պիտի վախճար ապստամբած ժողովուրդը: Դժուար է ենթադրել, որ ստիպմամբ հնարաւոր լինէր գլխովին դատարկել մի ամբողջ շրջան:

Այդ շրջանի մահմեդականների միացումը տաճկաց զօրքի հետ ռուսների դէպի [դէմ], պիտի համարել պաշտօնապէս հաստատուած, քանի որ նախ եւ առաջ դրանից տուժել է անմիջապէս ռուսաց զօրքը: Նոյեմբերի 5ին, 6[ին] եւ 7ին Արդուիմից եւ Դորոխի ամիւրից մահանջող ռուսական զօրքերի փոքրիկ գունդերը անցել են զինուած մահմեդականների խմբերի միջից, երբեմն ստիպուած լինելով զենքով ճանապարհ բացել: Իսկ Նոյեմբերի 5ին Արդուիմի դիմաց, Դորոխի աջ ամիւր, Արդանուչից եկող սահմանապահ զօրքի մի գունդ որ մտադիր է եղել անցնել դէպի Բաթում, միանալու մահանջող ռուսական զօրքին, շրջապատում է տեղական մահմեդականների զինուած խմբերով (այդ ժամանակ դեռ ոչ մի տաճիկ զինուոր չէ եղել ռուսական սահմաններում), երկար կռուից եւ զոհեր տալուց յետոյ, տեսնելով, որ չպիտի կարողանայ ճեղքելու հազարաւոր զինուած մահմեդականների խուժանը, մահանջում է դէպի Արդանուչ: Սոքա արդէն պաշտօնապէս արձանագրուած հանգամանքներ են:

Տեղական հայ ազգաբնակչութեան, ինչպէս Արդուիմում ու Արդանուչում, նոյնպէս եւ Շաւշէի շրջանում, ջարդերը, կողոպուտն ու բռնութիւնները կատար[ու]ել են եթէ ոչ բացառապէս, զոհէ գլխատրապէս տեղական մահմեդական ազգաբնակչութեան ձեռքով եւ պէտք է ենթադրել վերելից տուած որոշ հրահանգներով եւ ծրագրով:

Սկզբնական կողոպուտը եղել է այն միջոցին, երբ ռուսական զօրքերը հեռանում են, իսկ տաճիկ զօրքերը դեռ եկած չեն լինում: Իրենց միանգամայն ազատ զգալով, տեղացի մահմեդականները, որոնք թալէապէս զինում են, մտնում են հայերի տները, յայտնելով, որ երկիրը արդէն անցել է տաճկաց տիրապետութեան եւ իրենք իբրեւ շետնիկներ լիազօրուած են խուզարկելու եւ եղած զենքերը գրաւելու: Եղած փոքրաքանակ զենքերը ի հարկէ բոլորը գրաւում են, բայց դա լինում է միայն սպառնալ: Առանց քաշուելու նրանք վերցնում են տանից այն ամէնը ինչ որ իրենց դուր է գալիս: Տները շրջելիս են լի-

նում խումբ խումբ, իսկ խմբերի մէջ լինում են գլխատրապէս հայերի հենց [թուրք] դրացիները եւ կամ ամենամօտիկ բարեկամ համարուած ծանօթները, որոնց լաւ յայտնի է լինում իւրաքանչիւր հայի ոչ միայն ունեցածի քանակը, այլ եւ որտեղ պահած լինելը: Դրա շնորհիւ հենց սկզբից հնարաւոր չի լինում որեւէ բան թաքցնել: Կողոպուտը շարունակուում է նաեւ տաճիկ զօրքերի տիրապետութեան ժամանակ: Սակայն կողոպտիչները լինում են գլխատրապէս էլի տեղացիները, շատ քիչ դէպքեր է եղել, երբ զօրքը կամ նոյնիսկ Տաճկաստանից եկած չեռնիկները զուտ կողոպուտի նպատակով մտնեն հայերի տները եւ իրեր տան[են]: Նոյնիսկ պատմում են դէպքեր, երբ տեղացի կողոպտիչները նկատելով, որ այդ տունը մտնում են զինուորներ, կամ տաճկական չեռնիկներ, գաղտնի փախչում են, որպէսզի իրանց չնկատեն: Տաճիկ զինուորների կամ չեռնիկների անկարգութիւնները գլխատրապէս կայացել են նրանում, որ մտել են տները՝ պահանջել, որ իրենց հիւրասիրեն եւ տան տերը, ատլի ճիշտ տիրուիին, ստիպուած է գտնել գինի, օղի եւ զանազան ուտելիքներ, որպէսզի բռնութեան չենթարկուի: Այս պատկերը ընդհանուր է եղել ինչպէս Արդուիւնում, նոյնպէս եւ Արդանուշում:

Սակայն քիչ չէ [չեն] եղել տաճկաց զօրքի եւ իշխանութեան հասցրած նիւթական վնասները: Տեղի է ունեցել նոյն բռնի կողոպուտը, միայն թէ ատլի կատարելագործուած եւ օրինակա[նա]ցրած ձեւով: Ամէն տեղ, ուր որ մտել է տաճկաց զօրքը, նշանակել է ժողովրդի վերայ դրամական կոնտրիբուցիա [ռազմատուգանք] եւ քանի որ դրա քանակն եւ տետղականութիւնը կախուած է եղել իշխանաւորի կամքից, դոքա կրկնուել են այնքան եւ այն չափով, որքան որ ժողովուրդը կարողացել է տալ: Արդուիւնում տաճիկ քաղաքապետը այդ նպատակի համար ընտրել է երեք աչքի ընկնող հայ եւ նրանց ստիպել իւրաքանչիւր անգամ զանձել այդ գումարները: Ինձ չյաջողուեց այդ գումարների ճիշտ քիւր պարզել, քանի որ բացի հարկի ձեւով ժողոված գումարներից, առանձին գումարներ պահանջել եւ ստացել են զանազան հարուստ հայերից: Եւ քանի որ այդ հայերի կարողութեան չափը շատ լաւ յայտնի է եղել տեղական իշխանութեան, անկախ ընդհանուր տուրքից, որ դրուած է եղել ամբողջ ժողովրդի վերայ, իշխանութիւնը օգտագործել է իր ունեցած տեղեկութիւնները եւ կորզել ամէնքից ինչքան որ հնարաւոր է եղել:

Խոշոր դեր են խաղացել տեղական մահմեդականները նաեւ հայերի ջարդերի մէջ: Դիշտ է, կոտորածները կազմակերպել, կոտորել են գլխատրապէս տաճկական զինուորների եւ չեռնիկների միջոցով, բայց տեղական տաճիկներն էլ են եղել, որ ոչ միայն ցոյց են տուել, թէ որ տանը ինչ տղամարդ կայ, այլ եւ փնտռել եւ գտել են տղամարդկանց, նոցա թաքստոցներում: Եւ որովհետեւ նոքա լաւ ծանօթ են եղել իրենց դրացի հայերի ամէն մի անկիւնին, ուստի եւ շատ անգամ նրանց շնորհիւ յաջողուել է ձեռք գցել շատ հայերի:

Կոտորածից յետոյ տեղական մահմեդականները գլխաւոր ջանքը թափել են հայերին մահմեդականացնելու: Իմ ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ, ես վստահանում եմ պնդելու, որ դա քաղաքական որոշ ծրագրի մի մասն է կազմել, որի մասին կը յիշեմ ներքեւում: Տեղական մահմեդականները զգալով այդ եւ կամ հրահանգներ ունենալով, աշխատել են ատլի յախտուն եւ շտապ կերպով օգտուել դրանից, քանի որ դրանով նոքա տիրանում էին հայերի կանանց: Արդուիւնը մասամբ գերծ է մնացել այդ ձեւի բռնութիւնից, նախ որ այդտեղ կենդրոնացած է եղել տաճկական զօրքի բարձր իշխանութիւնը եւ

ապա այն պատճառով, որ այդ վայրը մինչև վերջին րոպեն ծառայել է իբրեւ գլխաւոր յենարան, որտեղ աւելի առաջնակարգ եւ կարեւոր խնդիրներ են եղել տաճիկ զօրքի համար: Արդանուշում տեղական թուրքերը, գլխաւորապէս իրենց (հայերի - Ռ.Ս.) հարեւանները պահանջկոտ առաջարկութիւններ են արել, որ հայերն իրենց աղջկերանց ամուսնացնեն մահմեդական երիտասարդների հետ. եղել է դէպք, երբ տան ծառան՝ տաճիկ, ստիպել է իր տիրոջ կնոջը՝ աղջկերանց մէկին իրեն տալ, իսկ միւսին իր եղբօրը: Այդտեղ հայերը ազատուել են այդ արհաւիրքից, թաքցնելով իրենց աղջկերանց ու հարսերին: Այնուամենայնիւ երեք հարս խել եւ փախցրել են:

Այս ուղղութեամբ աշխատանք է թափուել գլխաւորապէս Շաւշէի շրջանում: Շաւշէի Սաթէր գիւղում տղամարդկանց կոտորելուց յետոյ, կանանց ու երեխաներին հաւաքում են երկու տան մէջ, լուսաւորչականներին առանձին, կաթոլիկներին առանձին: Տասներեք օր պահում են փակուած եւ ստիպում մահմեդականութիւն ընդունել: Հանդիպելով դիմադրութեան, վճռում են բոլորին ցրել տաճկական գիւղերը՝ տաճիկների մէջ: Իւրաքանչիւր տաճիկ վերցնում է մէկ կամ երկու կին ու աղջիկ՝ իրենց երեխաներով՝ նայած տաճիկի կարողութեան: Մինչև վերջին ժամանակներս էլ նոքա դեռ մնում էին տաճիկ գիւղերում, թէւ այդ գեղերի տղամարդիկ ռուսաց զօրքի մուտքից յետոյ փախչում են լեռները: Այդ գիւղից երեք աղջիկ դեռ սկզբի օրերում բռնի ամուսնացնում են տաճիկների հետ:

Օրորակերտ գիւղը փրկում է կոտորածից (այդտեղ սպանուել են միայն 8 հոգի, այն էլ գիւղից դուրս), գլխաւորապէս նրա շնորհիւ, որ համաձայնում են եւ ձեւականօրէն ընդունում են մահմեդականութիւն: Մամանէլիս գիւղում տաճիկները տանում են երկու հարս:

Հայերի կոտորածի եւ կողոպտութիւն Բանակը

Կողոպտութիւն. Արդուինում եւ Արդանուշում շատ քիչ տներ են մնացել, որ կարելի է գտնել կահկարասիների հետքերը՝ կողոպտուած է ամեն ինչ, նոյնիսկ ծանր իրերը: Այն տներից, որոնք գրաւել են զօրքի կարիքների համար, տան բոլոր իրերը իբրեւ լքեալ իրեր՝ գրաւուել են կառավարութեան կողմից եւ ահագին կարաւաններով տեղափոխել Տաճկաստան: Իսկ ազգաբնակչութեան մօտից տարուած ունեցուածքը բոլորը գտնուելիս է եղել տեղական տաճիկների մօտ: Վերջինները հեռանալիս մասամբ տարել են հետները եւ մասամբ էլ թողել: Տեղական հայերը փնտռում եւ շատ անգամ գտնում են տաճիկների տներում իրենց իրերը: Տնտեսական անմիջական կորստի քանակն անգամ դժուար է որոշել՝ դատարկուել են բոլոր խանութները, շտեմարանները, տարուել է տնային կահկարասիքը, մթերեղէնները, անասունները եւ առհասարակ այն ամենը, ինչ որ կարելի է եղել տանել: Անշարժ կայքերի վնասը համեմատաբար պակաս են: Տները քանդուած չեն, բայց դուռ-լուսամուտները ջարդուած են, ներսը քարոքանդ արած, աւարարած:

Արդանուշում հայերը շուտ են կարողանում իրենց ուղղել [գոյրը փրկել]: Տաճկական զօրքի եւ ազգաբնակչութեան նահանջը այնքան հապճեպ է լինում, որ նոքա շատ քան թողնում են տեղը: Մասամբ գտնում են իրենց իրերը եւ մասամբ էլ տեղական զինուորական իշխանութեան թոյլտուութեամբ, հաւաքում են տաճկական գիւղերից թողնուած իրեղէնները ու անհրաժեշտ իրերը: Սակայն այդ թոյլտուութիւնը շուտով վերացում է, թէւ մինչև վերջին ժա-

մանակներն էլ տեղացի հայերը շատ էժան գներով ձեռք են բերում շուկայում ծախսող շոր, էժան գներով տաւար եւ տնային իրեր: Այդտեղ միայն մօտ 40 տուն բշուառ դրութեան մէջ են՝ դրանց տղամարդիկ կոտորուել են, տներում մնացել են միայն փոքրահասակ որբեր եւ պառաւ կանայք: Նաեւ սկզբնական կարիքները բաւարարուած է եղել Կարսի Շրջանային Կոմիտէի կողմից ուղարկուած օժանդակութեամբ: Ներկայումս այդ չքաւորները ցուցակագրուած են նահանգապետի կարգադրութեամբ եւ Բաթումի Շրջանային Կոմիտէի կողմից, որոցա տրուում է անհրաժեշտ օգնութիւնը:

Արդուիմում հարուստի կամ աղքատի հասկացողութիւնը վերացուած է՝ բոլորն էլ կարօտութեան մէջ են, բացի այն քչերից, որոնք Բաթումում կամ այլ տեղերում ունեն հարուստ ազգականներ: Այդ շրջանում տաճիկները ոչինչ չեն թողել՝ տարել են ամէն ինչ: Իսկ ռուսական իշխանութիւնները խստիւ արգելում են ոչ միայն վերցնել տաճիկների թողած իրերը, այլեւ գնել: Արդուիմի օգնութեան գործը վերցրել է իր վերայ Բաթումի Շրջանային Կոմիտեն, որ եւ բաւարար կերպով կատարում է:

Արդուիմում սպանուած են 27 տղամարդ, իսկ 15ը վերցուած, տարուած, յայտնի չէ, թէ ինչ նպատակով: Տեղացիք կարծում են, որ իբրեւ պատանդ, իսկ իրենք՝ տաճիկները յայտնել են, որ տանում են իբր թէ քննութեան համար, որպէսզի պարզեն, թէ տաճիկ իշխանութեան ագենտները [գործակալները] որքան փող են ստացել Արդուիմից:

Արդանուշում սպանուած են 125 տղամարդ, որոնցից 10 դրսեցիներ: Այդտեղից տարուած են երեք հարսեր, որոնք վերջին օրերս վերադարձան տաճիկական սահմանագլխից բշուառ դրութեան մէջ:

Արդանուշի շրջանի Տանձոտ գիւղում սպանուած են բոլոր տղամարդիկ, բացի հինգ հոգուց, որոնցից 4ը ծերունիներ են:

Սաթլէր գիւղում սպանուել են բոլոր տղամարդիկ, կա՞ն արդեօք ազատուածներ՝ յայտնի չէ:

Օրբորակերտում սպանուած են 8 հոգի:

Բոլոր տեղերում էլ սպանութիւնները կատարուել են որոշ օրերում՝ եղել են կազմակերպած: Գիշեր ժամանակ սկսել են բոլոր տղամարդկանց փնտնել եւ հանել տներից: Սպանել են կամ փողոցներում եւ կամ հաւաքել են որոշ վայրերում եւ խումբ խումբ կոտորել: Գլխաւորապէս խողխողել են սառը զէնքով: Սարսափելի գազանութիւնների դէպքեր են տեղի ունեցել, կտրել են [մարմնի] անդամները՝ քիթը, ականջները, լեզուն: Արդանուշում 38 հոգու մի ահռելի ժայռից ձորն են գցել: Շատ տեղերում դիակները նոր են գտնում եւ հողին յանձնում: Տանձոտ եւ Սաթլէր գիւղերը դեռ դիակներից ու աղտոտութիւններից վերջնականապէս չի մաքրուած:

Ջարդերի Պատճառները

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ջարդերի պատճառը կամ նպատակը: Տեղացի հայերը բացատրում են այդ մի քանի պատճառներով: Նախ կարծում է, որ պատճառը տնտեսական է (այդ տեսակէտին է եւ տեղական իշխանութիւնը): Ենթադրում է, որ տեղացի թուրքերը նախանձելով հայերի հարստութեանը, ուզեցել են կոտորածով վերջ դնել հայերի տնտեսական գերիշխանութեանը: Իբրեւ ապացոյց, բերում են այն հանգամանքը, որ կողոպտելիս գլխաւորապէս պահանջել են պարտամորիակներ եւ տիրապե-

տական քերթեր եւ այն, որ հայերը իսկապէս մեծ գումարներ են ունեցել մահմեդականների վերայ: Ապա բացատրում են կրօնական ֆանատիզմով [մոլեռանդութեամբ], որով տաճիկները բռնուած են եղել վաղուց ի վեր եւ իբր թէ այդ ֆանատիզմը անելի եւս բորբոքուել է կրօնական պատերազմի պատճառով: Երրորդ պատճառը գտնում են նրանում, որ տեղացի տաճիկները ուզել են այդ միջոցով սեփականացնեն հայերի կամանց ու աղջկերանց:

Ինձ բուժ է, որ այս պատճառները, եթէ դեր խաղացել են, յամենայն դէպս շատ չնչին, իբրեւ մոտիւներ գազանութիւնների արտայայտումների: Սակայն դրանք չեն եղել գլխաւոր դրդապատճառները:

Ամենից առաջ պիտի նկատել, որ ջարդերը կրել են ոչ թէ պատժական բնատրոթիւն [բնոյթ] եւ չեն եղել տեւողական երկար ժամանակի ընթացքում: Այլ եղել են կազմակերպուած եւ գործադրուել են որոշ օրերում եւ ամէն տեղ միատեսակ: Այդ պատճառներով դժուար է բացատրել եւ այն, որ սկզբնական շրջանում՝ տիրապետութեան ժամանակ ոչ մի ջարդ չի եղել: Ջարդերը եղել են գլխաւորապէս տաճիկ զօրքի նահանջից մի քանի օր առաջ: Եւ ապա ջարդերը չեն կրել ամբոխային պագրոմի (ջարդի – Ռ.Ս.) բնատրոթիւն: Ամբոխը դեր չի խաղացել: Եթէ մասնակցել էլ են տեղացիք, միայն իբրեւ տեղական մարդիկ խուզարկութիւնների ժամանակ: Ջարդերը կազմակերպել են եւ գործադրել [են] տաճկաց զօրքը եւ չեթաները, իսկ ղեկավարները եղել են միշտ զօրքի սպաները:

Ինձ բուժ է, որ այդ շրջանի հայկական ջարդերը հետեւանք են որոշ քաղաքական ծրագրի, որ դրուած է եղել վերեւից: Երբ տաճիկները տեսել են, որ այդ շրջանն իրենց ձեռքից դուրս է գալիս, յուսալով, որ ժամանակաւորապէս, նոքա ցանկացել են ոչնչացնել տաճկական ծովում ընկած մի քանի հայկական կղզիներ, որոնք միակ կէտերն են, որ կարող էին ծառայել ռուսներին իբրեւ յենարան: Այդ նպատակով նոքա ծրագրել են ոչնչացնել հայերի արական սեռը, ենթադրելով, որ կանայք ու երեխաները կամ պիտի ժամանակի ընթացքում ձուլուեն մահմեդականների մէջ եւ կամ ցրուեն ու դատարկեն շրջանը: Այդպիսի մի ծրագրի գոյութիւնը ինձ համար կասկածից դուրս է:

Խ[աչատուր] Կարճիկեան [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «10/TV [1915]»: «արձ[անագրութիւն] 35»: «Կարդացուեց Հ[այկական] Կ[ենտրոնական] Կոմիտէի նիստում՝ 15 Ապրիլի 1915թ՝ Մ[ամսոն] Յարութիւնեան¹⁰¹ [ստորագրութիւն]:

Է¹⁰².

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԼԻԱԶՈՐ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԱՐԱՖԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՆՈՅՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՄՍՈՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻՆ ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶՈՒՄ
ԹՈՒՐԷՆԻ ԿԱՏԱՐԱԾ ՎԱՅՐԱԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

26 Ապրիլի 1915 թ.

Կարս

Մեծարգոյ Սամսոն Ստեփանիչ,

Ուղարկում են վերջին 10 օրուայ գործունէութեան համառօտ զեկուցումը եւ խնդրում են օգտուէք Կարսի [Կարսի] Նահանգապետ Պողոտրսկու¹⁰³ այդտեղ լինելուց եւ խօսէք ինչ պէտք է: Այսքանը կ'աւելացնեմ, որ Օլթիի եւ Կարաուրգանի շրջանում բնակուող մահմեդականներին բոլորին որոշել են տե-

դափռվել Արդահանի շրջանը: Այդ մասին արդեն մահանգապետը արել է կարգադրություն:

Պէտք է ասեմ, որ ներկայումս արդեն անխժտելի կերպով ապացուցուած է ռուսահպատակ այդ շրջանի մահմեդականների խոշոր աջակցութիւնը տաճիկներին: Արդեն Օլթիի եւ Կարաուրգանի շրջանների 11 գիւղերում զինուորական վարչութիւնը կատարել է քննութիւն եւ այդ գիւղերից արքային է եւ բանտարկել զենքի ընդունակ հարիւրատու մարդիկ: Քրիստոնեայ ժողովուրդը մեծ մասամբ թալանուել եւ կոտորուել է (եղել են սպանութեան շատ դէպքեր) տեղական մահմեդականներից, թէպէտ երբ ռուսները նորից տիրում են, թալանը չի մնում մահմեդականներին, որովհետեւ ռուս զինուորներն բաւականին եռանդուն գործունէութիւն են ցոյց տալիս նոյն ուղղութեամբ՝ չգատելով նոյնիսկ քրիստոնեաներին մահմեդականներից:

Չնայած որ ապացուցուած է Գարսի շրջանի մահմեդականների բացարձակ աջակցութիւնը տաճիկներին, պէտք է ասեմ, որ մինչեւ օրս էլ աղմինիստ-բացիան դէպի նրանց շատ լաւ է վերաբերում, մանաւանդ մահանգապետի օգնականը: Այս բոլորիս Արդահանի եւ այլ շրջաններում Բագուի Մուսուլմանական Բարեգ[ործական] Ընկ[երութեան]¹⁰⁴ լիազօրներ Սուլթանովը¹⁰⁵ եւ ... [ազգանունն ընթերցելի չէ] հրաւիրել են Բագուից 20ից անելի տաճիկներ, որոնք կազմակերպում են պատերազմից վնասուածներին եւ փախստականներին «նպաստելու գործը»:

Խնդրում եմ կարգադրէք տալ պր. Փարեմուգեանին 50 թուրքի յանձնելու տնեցոց:

Յարգանքով՝ Աղեքսանդր Շարաֆեանց [ստորագրութիւն]

Յ.Գ.

Մեծարգոյ Սամսոն Ստեփանիչ.

Արդեն Ձեր այսօրուայ հեռագրի հարցերին զեկուցմանս մէջ պատասխանել եմ: Միայն մի խնդիրք ունիմ՝ Խորասանի ուշաստկի [տեղամասի] Բաշգիւղում գտնուած է նաչալնիկի ռազմատկի [բաշխիչ պետի] օգնական ռմն Օքսուզովը, որը արդեն մէկ անգամ վռնդուել է պաշտօնից իր սրիկայութիւնների համար, իսկ այժմս նորից պաշտօնի է հրաւիրուել: Շնորհիւ նրա սրիկայութիւնների, փոքր էր մնացել, որ մեր ուսանողներին հեռացնէին, որովհետեւ վերջիններս չէին թողնում նրան ամէն կերպ կեղեքել ժողովրդին եւ տանջել: Նա սուտ դանոսներ (մատնագրեր - Ռ.Ս.) էլ տալիս զարնիզոնի նաչալնիկին [կայազօրի պետին] եւ վերջինը ուզում էր 24 ժամուայ ընթացքում հեռացնել ուսանողներին, միայն Բարատովը¹⁰⁶ իմանալով՝ չի թողնում եւ յայտարարում է, որ նա վստահ է նոցա վրայ:

Այդ Օքսուզեանը, որը դժբախտաբար հայ է, բայց ամենասրիկայ հայերից է, նոյն իսկ խեղճ գաղթականներից կարպետներ է վերցրել, սպասքներ է վերցնում՝ վախեցնելով, որ կը հասցնի Ռուսաստանի խորքերը:

Խնդրում եմ Նահանգապետի հետ խօսելիք եւ ազատէք խեղճ ժողովրդին այդ անպիտան հայից:

Եթէ երբեմն զեկուցումներս ուշանում են՝ պատճառն այն է, որ գտնում եմ գիւղերում, որտեղ փոստ չկայ: Որպէսզի խոստումս կատարած լինէի եւ 10 օրուայ ընթացքում վերջացրած ուսումնասիրութիւնը 100 գիւղի, մինչդեռ իրենց կոմիսիաները 2 ամսուայ ընթացքում 30 գիւղ էին կարողացել

ուսումնասիրել: Ես ստիպուած էի գիշերները նոյն իսկ ձիուց չիջնել եւ օրական 50-55 վերստ ճանապարհ գնալ:

Վաղը ճանապարհորդելու եմ եւ հաւանական է մինչեւ վերջացնելը հնարաւորութիւն չունենամ գեկուցում ուղարկել, որովհետեւ գիտէրում փոստ չկայ:

Յարգանքով՝ Աղեքսանդր Շարաֆեանց [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «Դարս»: « N 7»: «XII»:

Ը¹⁰⁷

ԿՀԲԸ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻ ՄԱՍՆԱՃԻԴԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
Վ. ՇԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԿՀԲԸ ԿԻՑ ԳՈՐԾՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ
ՏԱՆՁՈՏՏԻ ԵՒ ԱՐԴԱՀԱՆՑԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԵՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԾԱԽՍԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18 Սեպտեմբերի 1915 թ.

Տփլիս

Յայտարարութիւն

Ախալքալաքում գտնուող մօտ 500 հոգի Տանձոտցի եւ Արդահանցի գաղթականների համար ծախսում է ամսական 1200 ռուպլի, որով տրւում է քնակարանների քրէյ [վարձ]. լուսատրութեան, վառելիքի եւ ընթացիկ ծախսերի համար ամէն մէկին օրական հինգ կոպէկ, իսկ հացը եւ մի բաժին կերակուր ստանում են գաւառական կոմիտէից:

Այժմ պատիւ ունեմ յայտնելու, որ տեղական մուտքը յօգուտ գաղթականների շատ չնչին է եւ չի հոգացում այդ ծախսերի ամենաչնչին մասն էլ, իսկ յարգելի կոմիտէից ստացուած փողերն էլ ծախսուած է, որի հաշիւը կ'ներկայացնենք մի քանի օրից:

Սրանով խնդրում եմ անմիջապէս փոխադրել Ախալքալաք Բարեգ[ործական] Ընկերութեան մի հազար ռուպլի (1000 ռ[ուբլի]), որպէսզի հոգացուի նրանց առօրեայ ծախսերը, հակառակ դէպքում գաղթականները կ'մնան անելանելի դրութեան մէջ:

Ախալք[ալաքի] Բարեգ[ործական] Ընկ[երութեան] ճիւղի վարչութեան նախագահ՝ Վ. Շահպարտեան [ստորագրութիւն]

Մակագրութիւններ՝ «2/X-1915թ., N597»: «1. Առաջարկել տեղեկացնել, թէ արդեօք ժողովն² են իրենց բերքը, 2. Առաջարկել ներկայացնել ... [ընթեռնելի չէ] գումարը, 3. Գրաւոր կերպով յայտնել, թէ ինչ կառավարական օգնութիւն չեն ... [ընթեռնելի չէ], [Սամսոն Յարութիւնեան]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ E. V. Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917g. Strategicheskiy Ocherk* (Համաշխարհային պատերազմը կովկասեան ռազմաճակատի վրայ 1914-1917 թթ. ռազմագիտական ակնարկ), Փարիզ, 1933, էջ 32:

² Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ի. Սահակեան, «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Նախօրեակին Եւ Ընթացքում Ռուս-Թուրքական Ռազմաճակատում Հետախուզական Ծառայութիւնների Գործունէութեան Պատմութիւնից (1914-1917 թթ.), Պատմաքաղաքական Հանդէս, Թիւ 3, 2011, էջ 94-119:

³ Գնդապետ Ի. Ի. Պատարիւլինը (1867-?) 1910ից Թիֆլիսի Ժանդարմական Վարչութեան պետն էր:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 3, թ. 15:

- ⁵ Վ. Ֆոն Շուլենբուրգը (գերմաներէն՝ Friedrich-Werner Erdmann Matthias Johann Bernhard Erich Graf von der Schulenburg, 1875-1944), գերմանացի դիւանագէտ, հետախույզ: 1901ին սկսել է իր դիւանագիտական գործունէութիւնը, որին զուգահեռ կատարել է հետախուզական աշխատանքներ: 1911ին նշանակուել է Թիֆլիսում գերմանական փոխ-հիւպատոս: 1915ին եղել է կապի սպայ (հետախույզ): Մասնակցել է «Վրացական Լեգէոն»ի կազմակերպման աշխատանքներին: Լեգէոնը թուրքական բանակի կազմում պէտք է կռուէր ռուսների դէմ: Յետագայում նշանակուել է էրզրումի, ապա Բէյրութի եւ Դամասկոսի գերմանական հիւպատոս: 1918ին՝ Անդրկովկասում գերմանական զորքերի հրամանատարին կից դիւանագիտական առաքելութեան ղեկավար: 1922-1931՝ դեսպանորդ Թեհրանում, իսկ 1931-1934՝ գրադեցրել է նոյն պաշտօնը Բուխարեստում: 1934-1941՝ Գերմանիայի դեսպանը Խորհրդային Միութիւնում: Մասնակցել է Հիտլերի դէմ 1944 Յուլիսի 20ի մահափորձի կազմակերպմանը, ձերբակալուել եւ 1944 Նոյեմբերի 10ին կախաղան է բարձրացուել:
- ⁶ G. V. Pipiya, *Germanitskiy Imperializm V Zakavkazy V 1910-1918 gg.* (Գերմանական կայսերապաշտութիւնը Անդրկովկասում 1910-1918 թթ.), Մոսկուա, 178, էջ 34:
- ⁷ Նոյն:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Հինգերորդ շարասիւն (իսպ.՝ Quinta columna) անուանել են Իսպանիայի Հանրապետութիւնում 1936-1939՝ քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ գործող գեներալ Ժ. Ֆրանկոյի զաղտնի գործակալներին: Ներկայումս այդպէս են անուանում հակառակորդի զաղտնի գործակալներին, որոնք իրականացնում են լրտեսութիւն, մահափորձեր, զինուորական եւ քաղաքացիական շինութիւնների, պահեստների պայթեցումներ, նենգադուլներ, տարածում են ապատեղեկատուութիւն եւ այլ հակակառավարական գործողութիւններ):
- ¹⁰ Maslovskiy, էջ 48:
- ¹¹ Թեգրիգենտ - մի երկրի հետախուզութեան ղեկավարը այլ պետութիւնում:
- ¹² Pipiya, էջ 34:
- ¹³ ՀԱԱ, ֆ. 102, ց. 2, գ. 21, թ. 8:
- ¹⁴ Նոյն, ֆ. 113, ց. 3, գ. 102, թ. 167:
- ¹⁵ Pipiya, էջ 34:
- ¹⁶ Pipiya, էջ 34. Նաեւ՝ Լէօ Կերեսելիձէ (1885-1944), վրաց քաղաքական գործիչ, լրագրող, փիլիսոփայութեան գոյտոր: Պայքար է մղել ռուսական, ապա խորհրդային իշխանութիւնների դէմ Վրաստանի անկախութեան համար: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գործակցել է գերմանացիների հետ:
- ¹⁷ G. Lorey, *Operatsii Germano-Turetskikh Morskikh Sil V 1914-1918gg.* (Գերմանա-թուրքական ծովային ուժերի գործողութիւնները 1914-1918թթ.), Մոսկուա, 1934, էջ 69. Նաեւ՝ Boewaya Letopis Russkogo Flota. Khronika Vazneyshikh Sobitiy Voennoy Istorii Russkogo Flota, S IX V. Po 1947 G. (Ժամանակագրութիւն ռուսական նաւատորմի պատերազմական պատմութեան կարեւոր իրադարձութիւնների թ. դարից մինչեւ 1947 թ.), Մոսկուա, 1948, էջ 398:
- ¹⁸ Lorey, էջ 204:
- ¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 70, թ. 5-7:
- ²⁰ V. E. Shambarov, *Za Very, Karya I Otechestvo!* (Յանուն Հաւատի, երկրի եւ հայրենիքի), Մոսկուա, 2003, էջ 302:
- ²¹ Թուսերէն բառ, բառացի նշանակում է սողալ: Այդպէս էին անուանում սկզբնապէս հետեւակ կազակներին: Նրանք կարողանում էին սողչսող, աննկատ մօտենալ հակառակորդին: Թուսական բանակի կազմում պլաստունները հանդէս էին գալիս առանձին ստորաբաժանումներով, որոնցում ներգրաւուում էին առաւել պատրաստուած եւ

գերագանց կրակել խմացող կազակներին: Յաճախ պլաստուններին յանձնարարում էին հետախուզական եւ խափանարարական մարտական առաջադրանքներ:

²² A. Kolenkovskiy, *Manevrenniy Period Pervoy Mirovoy Voyni 1914G.* (Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի 1914ի զորաշարժային ժամանակաշրջանը), Մոսկուա, 1940, էջ 319:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, դ. 7, թ. 8:

²⁴ 1915 Նոյեմբերի 23ի ռուսական հրամանատարութեան հաղորդման մէջ յայտնւում է, որ Ներքին Աջարիայի գրեթէ ողջ բնակչութիւնը զէնք ստանալով, միացել է հակառակորդին (ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, դ. 7, թ. 3):

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 1:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 1 շրջ.:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 2:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 3:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 3 շրջ.:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 4 շրջ.-5:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 1557, թ. 5 շրջ.-6:

³² Դաւիթ Մարտիրոսեանն աշխատել է Ռուսաստանի Դաշնութեան Պաշտպանութեան Նախարարութեան Ռազմական Պատմութեան Ինստիտուտում: Թեկնածուական ատենախօսութեան թեման եղել է՝ «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Ռուս-թուրքական Ռազմաճակատը» (Մարատով, 2006, ռուսերէն): Վկայակոչուող յօդուածը գրուել է գլխաւորապէս ռուսական արխիւային նորայայտ փաստաթղթերի հիման վրայ: Ներկայումս նա Մոսկուայի Միջազգային Ցարաբերութիւնների Համալսարանի Կովկասի Հիմնախնդիրների Եւ Տարածքային Անվտանգութեան Կենտրոնի աւագ գիտաշխատող է: 2011 Մարտի 13-20ը ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան Դիւանագիտական Ակադեմիայում հանդէս է եկել «Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականութիւնը Հարաւային Կովկասում» թեմայով դասախօսութեամբ: 2012 Հոկտեմբերի 5-7ը հանդէս է եկել ԵՊՀ Միջազգային՝ «Կովկասեան-Կասպեան Շրջանի Տեղաբնիկ Ժողովուրդներ» Համաժողովում (մասնակցել են 20 երկրների տարբեր համալսարաններից եւ գիտական կենտրոններից ժամանած 70ից աւելի ներկայացուցիչներ): Զեկուցման թեմա է եղել «Աջարական Խնդիրը» Ռուսական Կայսրութեան Քաղաքականութիւնում ԺԹ. Դարի երկրորդ կեսին-Ի. Դարի Սկզբին (Բնութագրական Գծեր Եւ Առանձնայատկութիւններ):

³³ David Martirosian, "Tragediya Batumskikh Armyan: Prosto 'Rejnya, Ili Predvestnik Armyanskogo Genotsida?..", <http://regnum.ru/news/1236705.html> (Բաթումի հայերի ողբերգութիւնը՝ պարզապէս «կոտորած», թէ՞ Հայկական Ցեղասպանութեան նախապայտ):

³⁴ «Թեւթիւլաթը Մահուսէ»ի կազմակերպման թուականի վերաբերեալ տարբեր կարծիքներ կան: Ըստ Ռ. Գասպարեանի՝ 1914 Օգոստոս (Գասպարեան Ռ. Հ., Հայկական Կոտորածները Կրիթիկայում (XIX դարի 90-ական թթ. - 1921 թթ.), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2005, էջ 98): Մէկ այլ տեղեկութեան համաձայն, կազմակերպութիւնը գործել է 1912-1913ին՝ Բալկանեան պատերազմների ժամանակ եւ հիմնուել է էնվէր փաշայի կողմից քաղաքական հակառակորդների հետ հաշուեկարգար տեսնելու համար (A. G. Ushakov, *Fenomen Ataturka. Turetskiy Pravitel, Tvorets I Diktator* (Աթաթուրք երեւոյթը. թուրքական տիրակալը, արարիչը եւ բռնակալը), Մոսկուա, 2002, էջ 80): Պրոֆեսոր Վահագն Տատրեանի վկայակոչած մէկ այլ փաստից կարելի է եզրակացնել, որ կազմակերպութիւնը գործել է դեռեւս 1910ից (V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in the Turkish Sources", in *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2, London, 1991, pp. 119-120):

³⁵ Վարչական-տարածքային միաւորի անուանումը:

³⁶ Խորհրդային պատմաբան Եւգենի Ֆ. Լուդշուէյտը իր աշխատութիւնում տեղադրելով Արդուինից լուսանկար, հետեւեալ մակագրութիւնն է արել. «Արդուին՝ հայկական հիմնաւորք քաղաք. իր մաքուր, գեղեցիկ, կոմիւնդրածածկ տնակներով խիստ տարբերում է ժամանակակից Թուրքիայի սովորական քաղաքներից» (Ե. Ֆ. Լուդշուէյտ, *Թուրքիա. Տնտեսա-Աշխարհագրական Ակնարկ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 344):

³⁷ Martirosian:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1503, թ. 2:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1503, թ. 2:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1556, թ. 25:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1566, թ. 3-4:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1556, թ. 1 շրջ.: Ռուսական իշխանութիւնները անց են կացնում հետաքննութիւն՝ պարզելու, թէ ինչպէս է տեղի ունեցել բանտարկեալների ազատ արձակումը: Հետաքննութեան ընթացքում պարզուում է, որ Օլթիի Օկրուգի պետ Խուցիստովի հրամանով են ազատ արձակուել բոլոր բանտարկեալները: Իշխանութիւնները նրա դէմ որեւէ գործողութիւն չեն ձեռնարկում՝ զգուշանալով դրանով գրգռել տեղի մահմեդականների կրօնական մոլեռանդութիւնը: Խուցիստովին տեղափոխում են Ելիսաւետպոլի (Գանձակ) գաւառ, որպէս հաշտարար դատաւոր (ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1566, թ. 10, 14):

⁴³ Martirosian:

⁴⁴ četnici, chetnitsi-չեթէ, սերբերէն բառ է: Այդպէս են անուանել Սերբիայում օսմանեան տիրապետութեան դէմ պայքարող հայրենասէրներին: Վերը նշուող չեթէն՝ իրականում աւագակախումը էր, եւ որեւէ առնչութիւն չունէր բալկանեան կամ հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ:

⁴⁵ A. O. Arutyunian, *Kavkazskiy Front 1914-1917 GG.* (Կովկասեան ռազմաճակատը 1914-1917թթ), Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1971, էջ 160-161:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 70, թ. 7:

⁴⁷ Martirosian:

⁴⁸ Նոյն:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1583, թ. 3:

⁵⁰ Martirosian:

⁵¹ Նոյն:

⁵² Նոյն:

⁵³ Նոյն:

⁵⁴ Martirosian:

⁵⁵ Նոյն:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 502, ց. 1, գ. 145, թ. 4:

⁵⁷ Ա. Կիրիմեան, «Վարդան Մազմանեանի Վկայութիւնները Բաթումի Մարզի Տանձոտ Գիւղի Հայ Բնակչութեան Կոտորածների Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան, N 1, 2005, էջ 10:

⁵⁸ Martirosian:

⁵⁹ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմում Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ օսմանեան կառավարութեան որոշմամբ 1919 Յունուարի 8ին Կ. Պոլսում կազմուում են Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Ռազմական ատեաններ: Դատաւարութեան ընթացքում բացայայտուեց, որ հայերի ցեղասպանութեան հրամանները տրուել են բանաւոր եւ գրաւոր (Մ. Ներսիսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Անհրաժեշտ Փաստաթղթեր*, Երեւան, 2005, էջ 101): Հետաքննութեան ժամանակ պարզուեց, որ *Թեյքիլաթը*

Մահաուսի անուան տակ գործել են երկու գաղտնի կազմակերպություններ: Առաջինը հիմնուել է Ռազմական Նախարարությունում եւ գլխավորել է Սուլեյման Ասքերի բէյը: Երկրորդը կազմաւորուել եւ գործել է ՆԳ Նախարարութեան ենթակայութեան ներքոյ: Այն գլխավորել է Բեհաէդդին Շաքիր բէյը (Հայերի Ցեղասպանութիւնը Հատ Երիտթուրքերի Դատաւարութեան Փաստաթղթերի, ՀՍՍՀ ԳԱ Արեւելագիտ. ինստ., առաջաբանը, թարգմ. եւ ծանօթագր. Ա. Հ. Փափազեանի, Երեւան, 1988, էջ 18): Ամերիկեան բանակի փոխգնդապետ, ռազմական պատմաբան էդ. էրիկսոնը իր յօդուածներից մէկում, կասկածի տակ է դնում Վահագն Տատրեանի այն պնդումը, որ վերը յիշատակուած կապիտան (յետագայում մայոր) Շտանգէն գլխավորել է Բաթումի Մարզ ներխուժած Թեշքիլաթը Մահաուսի ստորաբաժանումը եւ մասնակից է եղել հայերի կոտորածներին (Vahakn Dadrian, "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War," *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia in Two World Wars*, Panikos Panayi, ed. (Oxford: Berg, 1993), pp. 58-63): էրիկսոնը փորձում է Թեշքիլաթը Մահաուսին ներկայացնել որպէս յատուկ նշանակութիւն ունեցող օսմանեան ստորաբաժանում, որի կազմում ընդգրկուել են բացառապէս թուրք սպաներ: Նա «մոռացութեան» է մատնում այն հանգամանքը, որ գոյութիւն ունէին երկու Թեշքիլաթը Մահաուսի: Խօսքը վերաբերում է ՆԳ Նախարարութեան ենթակայութեան ներքոյ գործող եւ հայերի զանգուածային սպանդներն իրականացրած ստորաբաժանմանը (Edward J. Erickson, "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Middle East Quarterly*, Summer 2006, volume XIII, number 3, pp. 67-75. <http://www.meforum.org/991/armenian-massacres-new-records-undercut-old-blame>: էրիկսոնը Հեղինակն է *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Foreword by General Huseyin Kivirkoğlu, Westport Connecticut, London, 2001 զրբին:

⁶⁰ Martirosian:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1595, թ. 1:

⁶² Martirosian:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1562, թ. 1:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1557, թ. 1 չրջ:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1557, թ. 1 չրջ:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 502, ց. 1, գ. 145, թ. 4:

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 111, թ. 19:

⁶⁸ Լուղշուէյտը հետաքրքիր նկարագրութիւնն է տուել Արդուինի. «Դա (Արդուինը - Ռ.Ա.) կանաչի մեջ քաղուած, առետրական աշխուժ, իր հիւսնայի խաղողով, ծխախոտով եւ ձիթապտղով յայտնի, մի քաղաք էր: Քաղաքի բնակչութիւնը, որը գրեթէ ամբողջովին հայեր էին, գերազանցում էր 10 հազար մարդու: Քաղաքի անցումը Թուրքիային եւ Արդուինում ապրող հայերի վտարումը հասցրին նրա տոկայի անայացմանը եւ անկմանը: Խիստ պակասեց բնակիչների թիւը: Այժմ (1950ականներ - Ռ.Ա.) քաղաքն ունի ընդամենը միայն 4,5 հազար մարդ՝ բուրբեր եւ աջարացիներ: Վայրենացել են պտղատու եւ խաղողի փարթամ այգիները, որ շրջապատում էին քաղաքը. բէն ծխախոտի ցանքատարածութիւնը աւելացել է, բայց նրա բերքը հողի ուժասպառման եւ ոռոգման սխառմի քայքայման պատճառով խիստ նուազել է: Առետուրը մնում է: Այդ ամենի հետեւանքով Արդուինը դարձել է յետ ընկած մի վայր» (Լուղշուէյտ, Թուրքիա, էջ 345-346):

⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 111, թ. 22:

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 6, թ. 27:

⁷¹ Նոյն, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1595, թ. 1-2:

⁷² Նոյն, թ. 2:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 6:

- ⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1596, թ. 1 եւ շրջ. թ. :
- ⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 1:
- ⁷⁶ Հոֆմեյստեր, գերմ. Hofmeister՝ արքունիքի կառավարիչ:
- ⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 3:
- ⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 3:
- ⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 26:
- ⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 11 շրջ.:
- ⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 3, գ. 1583, թ. 37:
- ⁸² Martirosian:
- ⁸³ Martirosian:
- ⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 10, թ. 5:
- ⁸⁵ Զօրավար Թովմաս Նազարեղեանն իր յուշերում վկայում է, որ 1915ի Դեկտեմբերի 19ին ընթերցուել էր Կովկասի փոխարքայ Նիկոլայ Ռոմանովի հրամանը՝ աշխատել քրդերին գրաւել ուսանելի կողմը (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 7, թ. 22 շրջ.): Զօրավարը վկայում է, որ այդ նպատակի համար գործուղուել էր իշխան Շախուսկին, որը եղել էր Դամասկոսի նախկին ուսական հիւպատոսը (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 7, թ. 35):
- ⁸⁶ Տե՛ս՝ Khadjara Verdieva, "Pervaya Mirovayja Voyna i Bezentsy-Musulmany", IRS-Heritage, Mejdunarodniy Azerbaydjanskiy Jurnal, Moskva, 2010, N 2 (44), էջ 30, http://irs-az.com/pdf/127719_993993066_5858.pdf, (Ա. Համաշխարհային Պատերազմը եւ մահմեդական փախստականները, ... միջազգային աղբրեջանական ամսագիր):
- ⁸⁷ Նոյն, էջ 29: Հարկ ենք համարում նշել, որ մեր կողմից յիշատակած աղբրեջանական ամսագրի անգլերէն տարբերակում վերդիեւայի յօդուածը բացակայում էր (<http://irs-az.com/new/en/archive>):
- ⁸⁸ Ս. Յարութիւնեանի զեկուցումը տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 383, թ. 13-17:
- ⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 66-70: Բնագիր, ձեռագիր:
- ⁹⁰ Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Եօպէսի Պետրոսեան Փիլոսեան: Արդ[տ]ւին ք[ա]-ղ[ա]քի բնակիչ, հայ կաթողիկ, 47 տարեկան»:
- ⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 71-73: Բնագիր, ձեռագիր:
- ⁹² Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Եակոբ Փիլիպոսեան Պետրոսեանց: Արդ[տ]ւին քաղաքի բնակիչ, հայ կաթողիկ, 39 տարեկան»:
- ⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 74-76: Բնագիր, ձեռագիր:
- ⁹⁴ Փաստաթուղթը վերնագրուած է՝ «Մատթէոս Պետրոսեան Փուլիանց: Արդ[տ]ւին քաղաքի բնակիչ, հայ կաթողիկ, 45 տարեկան»:
- ⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 77-78: Բնագիր, ձեռագիր:
- ⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 79-82: Բնագիր, ձեռագիր:
- ⁹⁷ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԿՀԲԸ) հիմնուել է 1881 Նոյեմբերի 15ին, Թիֆլիսում, բժիշկ Բ. Նաւասարդեանի նախաձեռնութեամբ, 1877-1878ի ուսթուրական պատերազմի հետեւանքով Կովկաս դաղթած արեւմտահայերին օգնելու նպատակով: Ընկերութիւնը պէտք է լուսաւորութիւն տարածէր եւ նիւթապէս օգնէր Կովկասի եւ Արեւմտեան Հայաստանի հայութեանը: ԿՀԲԸ նիւթական օգնութիւն է ցոյց տուել հայ գրողներին, հրապարակախօսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին եւ այլոց: Թուշակ է տրամադրել Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի տարբեր ԲՈՒՀներում, Ներսիսեան Դպրոցում եւ Գէորգեան Ժեմարանում սովորող հայ ուսանողներին: Ընկերութիւնը պահում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերէն գրքեր, որոնց թւում՝ անվճար դասագրքեր: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եւ դրանից յետոյ օգնել է հայ փախստականներին եւ դաղթականներին, բացել դպրոցներ, որբանոցներ, հիւանդանոցներ եւ ապաստարաններ: Միջոցներ է հայթայթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար: 1916ին հրատարակել է Համառաւարքը շարաթաթերթով:

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Մարտի 2ին ԿՀԲԸն դադարեցրել է գործունէութիւնը:

⁹⁸ Խաչատուր Կարճիկեան (1882-1918), հայ քաղաքական, պետական գործիչ, ՀԹԴ անդամ: 1914-1916՝ հայ կամաւորական շարժման կազմակերպիչներից: 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ Արեւմտեան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարութեան կոմիսարի քաղաքացիական հարցերի գծով օգնական Եակով Զաւրիեւի (Յակոբ Զաւրիեան) խորհրդական, Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ: Անդրկովկասեան Կոմիսարիատում զբաղեցրել է ֆինանսների նախարարի պաշտօնը (1917 Նոյեմբեր): 1918 Յունիսին նշանակուել է ՀՀ Ֆինանսների, իսկ Հոկտեմբերին՝ Հանրային Խնամատարութեան նախարար: Սպանուել է 1918 Նոյեմբերին:

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 117, թ. 25-30: Բնագիր, ձեռագիր:

¹⁰⁰ Փախտականներին եւ կամաւորներին օգնութիւն կազմակերպելու նպատակով, ԿՀԲԸն 1914 Սեպտեմբերի 14ին Թիֆլիսում կայացած համագումարում ընտրում է Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէից բաղկացած 24 անդամ: Կոմիտէի անդամներն էին՝ Վրաստանի եւ Իմերէթի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Մազիսարոս եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը (պատուաւոր նախագահ), Սամսոն Յարութիւնեանը (նախագահ), Ալեքսանդր Խատիսեանը, Յովսէփ Խունուկցը, Ա. Մելիք-Ազարեանը եւ ուրիշներ: Ռուսական իշխանութիւնների կողմից պաշտօնապէս ճանաչուել է 1915 Օգոստոսի 30ին եւ ներկայացուցիչ ունէր Ներքին Գործերի նախարարութիւնում՝ յանձին պետական գումարի անդամ Մ. Աճեմեանի:

¹⁰¹ Սամսոն Ստեփանի Յարութիւնեան (1875-1941), իրաւաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ԿՀԲԸի նախագահ, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան ղեկավարներից, 1918-1919 ՀՀ Արդարադատութեան նախարար:

¹⁰² ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 115, թ. 12-13: Բնագիր, ձեռագիր:

¹⁰³ Ալեքսէյ Դմիտրի Պողոպուսկի (1862-1977?), ռուսական բանակի գեներալ-մայոր, 1910 Հոկտեմբերի 5ից մինչեւ 1912 Յուլիսի 13ը Բաթում նահանգի զինուորական նահանգապետի օգնական (անդակալ), ապա Կարսի Մարզի զինուորական նահանգապետ: 1916 Մարտի 30ից՝ Կովկասեան Ա. Գումակային Բրիգադի հրամանատար:

¹⁰⁴ Բաքուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԲՄԲԸ) հիմնուել է 1905ին եւ իր հիմնական գործունէութեան շրջանակները եղել են աղքատ մահմեդականների օգնութեան կազմակերպումը: Ընկերութեան նախագահն էր Գ. Զ. Թաղիբը:

¹⁰⁵ Խոսրով բէկ Սուլթանով (1879-1947), մահմեդական քաղաքական գործիչ, մասնագիտութեամբ բժիշկ: 1917ին անդամակցել է «Մուսաւաթ», իսկ 1918ին՝ «Իթիհատ» կուսակցութիւններին: 1918ի սկզբին՝ Անդրկովկասեան Մէյմի անդամ, 1918 Մայիսից մինչեւ Յունիս եղել է Ազրբեջանի Զինուորական, իսկ Յունիս-Յուլիս ամիսներին Հոդադործութեան նախարար: Նա եւ իր երկու եղբայրները՝ Սուլթանը եւ Իսքանդէրը, յայտնի էին հակահայ հայեացքներով: Գլխաւորել է ԲՄԲԸն: 1919 Յունուարի 15ին ազրբեջանական կառավարութիւնը նրան նշանակում է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ժամանակաւոր գեներալ-նահանգապետ: Նա այդ պաշտօնը վարել է մինչեւ 1920 Մայիս: 1920 Մարտի 22ի յույս 23ի դիւերը կազմակերպել է Ծուշիի հայկական թաղամասի բնակչութեան զանգուածային փախույթ, որի հետեւանքով զոհուում է 30,000 հայ: Բաքում խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ, նա իրեն յայտարարել է «Ղարաբաղի Յեղկոմի նախագահ»: Խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուել, ապա Ազրբեջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի միջնորդութեամբ ազատուել եւ հեռացել է Պարսկաստան:

¹⁰⁶ Նիկոլայ Նիկոլայի Բարաթով (Բարաթաշվիլի) (1865-1932), Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին եւ սկզբնական ընթացքում Կովկասեան Ա. Կազակային Դիւիզիայի պետ: 1915 Հոկտեմբերից՝ Պարսկաստանում գործող Առանձին Ռազմարշաւային Կորպուսի հրամանատար: 1916 Ապրիլի 28ին կորպուսը վերանուանուում է Կով-

կասեան Հեծելազօրային Կորպուս, իսկ 1917 Փետրուարից՝ Կովկասեան Ա. Հեծելազօրային Կորպուս: 1917 Մարտի 24ից Կովկասեան (ուս.-թուրքական) ռազմաճակատի մատակարարման գլխավոր պետ եւ Կովկասեան Ռազմական Օկրուգի գլխավոր պետ: 1917 Մայիսի 25ին նշանակուել է Կովկասեան Ե. Բանակային Կորպուսի հրամանատար, որը 1917 Ապրիլի 7ին ուղարկուեալ է Պարսկաստան: Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ բնակութիւն է հաստատել Հնդկաստանում, ապա միացել Սպիտակ շարժմանը: 1918ից՝ գեներալ Ա. Ի. Դենիկինի Կամաւորական Բանակի եւ Ռուսաստանի հարաւի պինուած ուժերի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում: 1919 Սեպտեմբերի 13ի մահափորձի հետեւանքով կորցնում է ոտքը: 1920 Մարտ-Ապրիլ ամիսներին Ռուսաստանի հարաւային կառավարութիւնում զբաղեցրել է Արտաքին Գործողութիւնների Նախարարութեան կառավարչի պաշտօնը: Վտարանդութեան ժամանակ, 1927ին, Փարիզում զբաղեցրել է «Ռուս Հաշմանդամների Համար» կոմիտէի գլխավոր վարչութեան պետի, ապա՝ Ռուս Հաշմանդամների Արտասահմանեան Միութեան նախագահի պաշտօնները: Եղել է *Ruskii Invalid* (Ռուս Հաշմանդամ) թերթի գլխավոր խմբագիրը:

¹⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 383, թ. 7, Բնագիր, ձեռագիր:

THE KILLINGS AND LOOTINGS THAT THE ARMENIAN POPULATION IN THE
BATUM REGION FACED DURING THE FIRST MONTHS OF WWI, AUTUMN 1914
(DOCUMENTS)
(Summary)

RUBEN SAHAKYAN
rubensahakyan58@gmail.com

For a long time historians believed that the genocide perpetrated against the Armenians during WWI took place in 1915. Research conducted in the last few decades, however, proves that the massacre of the Armenians started at the dawn of WWI both in Western Armenia and in other Armenian settlements of Asia Minor as well as in Eastern Armenia.

War broke out between the Ottoman and Russian armies on October 16-17, 1914. Soon after, the 3rd Ottoman army invaded the Armenian Kars District and Batum region, which were under Russian rule, and looted and killed the Greek, Armenian and, to a certain extent, Russian population. The Turkish invasion coincided with the massive uprising of the Muslim population of the area. Documents provide ample evidence that the *Teshkilat Mahsusa*, the Special Organizations of the Ottoman army, replenished by the local Muslim population, committed ethnic cleansing by eradicating the Armenians of these areas.

After regaining control of its lost territories, the Russian army investigated the crimes committed. The investigations uncovered evidence about the killings by the *Teshkilat Mahsusa* and the local Muslim population of the Armenians. Russian courts conducted hearings and registered eye-witness accounts of Armenian survivors as well as Muslims.

The Armenian Philanthropic Society of the Caucasus conducted its own investigation too. Its delegate, Khachadour Gardjigian, visited several areas, met with Armenian survivors, filed accounts of Turkish atrocities and presented a report.

In this article Ruben Sahakyan highlights various aspects of the first Turkish atrocities committed in the southernmost regions of Tsarist Russia, based on diverse eye-witness accounts, documents and researchers. The author argues that these massacres committed during the early stage of WWI, specifically during November-December 1914, were intentionally planned against the Russian Armenians. Sahakyan suggests that these were to be a dress rehearsal of the forthcoming extensive massacres and genocide of the Armenians living under Ottoman rule in Western Armenia and other parts of Asia Minor.

